

G. Etényi Nóra

Toposzok és újítások a kora újkori Magyarországeképben 17. századi német nyomtatványok tükrében

Egy 1684-ben megjelent, mintegy hatvanoldalas német nyelvű nyomtatvány már a címében azt ígéri, hogy a törökök elleni háború aktuális sikerei nyomán államelméleti szempontok alapján elemzi a Magyar Királyság új helyzetét.¹ A kiadvány valóban alapvető politikai kérdéseket feszeget: várható-e a Porta ellentámadása, vagy inkább békekötés következik, sikerül-e a keresztény hatalmaknak erős szövetségben döntő csapást mérni a törökökre, s a Magyar Királyság teljes területéről kiűzni őket. A közérthetően megfogalmazott, ugyanakkor az állam működési mechanizmusának logikájára, szabályaira hivatkozó mű a 17. századi pamfletirodalom jellegzetes darabja, amely az újságolvasó közönség számára rögtön értelmezi is a gyorsan és nagy mennyiségben közzétett információt.² A reményteljes események – a Szent Liga megalakulása, a franciákkal kötött fegyverszünet, Esztergom, Vác és Visegrád felszabadítása – ellenére sincs még döntő fordulat a törökök elleni háborúban, a röpirat mégis azt feszegeti, hogy miként változik meg a Magyar Királyság és a Habsburg Birodalom viszonya, ha sikerül őket kiszorítani az ország területéről. Az olvasót is magával ragadó politikai „bennfentesség” érzése mellett tanulságos felfigyelni a jólértesültség igényére is. Már nem az a kérdés, hogy mi történt a közelmúltban, hanem hogy milyen hosszútávú változások várhatók a közeljövőben. A visszafoglaló háború sűrű hadi eseményei közepette a röpirat alapvetően nem katonai és stratégiai szempontokat mérlegel, hanem politikai alternatívákat latolgat.

¹ Bécs, Österreichische Nationalbibliothek, 302. 773-B: „Curiose Staats-Gedancken über den verwirrten Zustand des Königreichs Ungarn Und daher bey der Christenheit entstehenden Gefahr, Bekümmernus und Zeitgewöhnlichen Fragen, sonderlich aber was doch die Unsergige nach erhaltenen Victorie in Ungarn weiter vornehmen, und was sie Glückliches verrichten möchten? Ob der Türcke auch weder vor Wien rucken und was er sonst bey diesem Kriege gewinnen dürffte? Ob auch die christliche Potentaten einig bleiben der sich trennen solten? Warum doch dieselben mit dem Türcken so balden Friede machen? Wie es mit dem Töckely, und denen Evangelischen in Ungarn, ja de ganzen Königreiche endlich ablauffenen und ob solches der Türcke der Zeit auch vollendes in seinen Gewalt bringen werde? Und andere Zeitlauffige Dinge mehr. Alles nach denen bewehrten Staats-reguln, meckwürdigen Exempeln und Begebenheiten auch gegenwaertigen der Schen Zustande, unpartheinisch untersucht und in so weit erörtert. Gedruckt Im Jahr 1684.” Apponyi 1900–1927: 1145.

² Welke 1981; Weber 1994; Gestrich 1994; Böning 2005; Tschopp 2004.

Az Oszmán Birodalom óriási iramú terjeszkedéséből fakadóan a Magyar Királyság politikai helyzete, katonai ereje, gazdasági állapota már a 16. század elejétől a kora újkori röpiratirodalom kulcsfontosságú kérdése volt.³ A magyarországi humanista elit tudatosan erősítette annak élményét, hogy a magyarországi területek elfoglalásával a törökök közös keresztény értékeket veszélyeztetnek. A Magyar Királyság jelentőségét megfogalmazó bőségtoposzok, amelyek a folyók, tavak, erdők és hegyek természeti gazdagságáról értekeznek, még az olyan hétköznapi, és közemberek számára is jól érthető, megtapasztalható érvelésben is megjelentek, mint amilyet például egy 1566 szeptemberében megjelent, augsburgi nyomtatott hírlevélben olvashatunk. Ebben Szigetvár elestéről tudósítva a szerző rögtön azt is kifejti, hogy a magyarországi marhakereskedelem veszélyeztettsége miatt rövidesen drágább lesz a hús Ulm, Nürnberg és Augsburg piacain.

A keresztény Európa összetartozás-tudatának erősítése többeknek érdekében állt, így különböző egyházi és világi hatalmak együttesen alakították ki a közös ősellenség elleni küzdelem normarendszerét.⁴ A 16. században a birodalmi gyűlések által megszavazott és beszédett jelentős adók, a választófejedelmek, fejedelemségek és birodalmi városok által több generáción keresztül rendszeresen küldött segélycsapatok azt jelzik, hogy a Habsburg, valamint a Német-római Birodalom hatalmi centrumai közös érdekként jelenítették meg az Oszmán Birodalommal szembeni küzdelmet. A törökök ellen segítséget nyújtó uralkodóknak érdemes volt alattvalóik számára „közvetíteni” a nem is oly távoli hadszíntéren való jelenlét eredményességét és jelentőségét. A nagy földrajzi felfedezések, az élénkülő kereskedelmi kapcsolatok távoli földrészeket kapcsoltak be a mindennapok világába, a folyamatos és sokrétű diplomáciai kapcsolatok, a javuló közlekedési lehetőségek, illetve a kiterjedt postahálózat révén pedig Európa is áttekinthetőbbé és átjárhatóbbá vált.⁵ Mérőföldtáblák garantálták az utasok és a hírek menetrendszerű, órára meghatározott megérkezését, ami nagymértékben megváltoztatta a közemberek tér- és időszemléletét.⁶

A *hostis naturalis* elöretöréséről nemcsak a politikai, gazdasági és kulturális elit igényelt érdemi információt, hanem a társadalom széles rétegei számára is meg kellett nyitni a kommunikációs csatornákat.⁷ A hagyományos eszközök, prédikációk, népénekek, versbe szedett rövid tudósítások mellett a könyvnyomtatás gyors fejlődésének köszönhetően már a 16. század elején nyomtatott újságok, *Neue Zeitung*ok jelentek meg a törökök elleni háború egyes eseményeiről. Sőt, európai jelenlétük hatott a kora újkori nyilvánosság fejlődésére is. Nagy területek gyors információs hálózatát kellett megszervezni, hogy ellenőrzött és érdemi hírekkel lehessen minél gyorsabban és minél szélesebb körben a társadalom hírigényét kielégíteni.

³ Apponyi 1900–1927; Huby 1948; Németh S. 1993; Paas 2007.

⁴ Schulze 1978; Grothaus 1986.

⁵ Gewecke 1986; Pieper 2000; Schmale 2004; Poeschel 2004; Schütz 2004; Ilg (Hrsg.) 2008.

⁶ Behringer 2003: 379–380; Besse 2002; Nordman 2002.

⁷ Göllner 1978; Benda 1942; Schwobel 1976; Guthmüller – Kühlmann 2000; Höfert 2003.

Bár a 16. század folyamán nem állandósult a törökök jelenléte a Német-római Birodalom nyilvánossága előtt, de az ellenük folytatott hadjáratok, döntő csaták, a jelentős várak ostroma kapcsán az aktuális eseményeket közvetítő avicsokban, *Neue Zeitung*okban nagy számban jelennek meg hírek a magyarországi hadi eseményekről, csatákról, várostromokról, majd a törökökkel kötött békéről. A Magyar Királyságra – s a lengyel és horvát területekre – gyakran idézett kereszténység „védőpajzsa”, „védőbástyája” toposz a híráramlás révén az újabb krízisek alkalmával konkrét új tartalmakkal, aktualizáltan jelent meg. A tizenöt éves háború idejére folyamatos és hatékony hírközlés alakult ki. Így az olyan jelentős hadi eseményekről, mint Győr 1598-as visszafoglalása, 1595 októberében a gyurgyevói győzelem, Pálffy Miklós felső-magyarországi sikerei, vagy akár a Veszprémet tartó törökök eredményes portyázásai részletes nyomtatott hírleveleket tettek közzé a Német-római Birodalom nagy nyomda- és hírcentrumaiban (Nürnbergben, Augsburgban, Ulmban és Frankfurt am Mainban). Az általában négy-nyolc oldalas tudósítások a konkrét hadi eseményeket mutatták be, így érthető, hogy az újságolvasó, még inkább az újdonságokat felolvasott hírekből megismerő befogadóközönség újabb ismereteket igényelt az ostromlott vagy éppen elvesztett várak elhelyezkedésére, hadi jelentőségére vonatkozóan.

Az egyre hatékonyabban működő információs hálózat hatalmas mennyiségű hírt közvetített a közönségnek. A magyarországi hadi és politikai eseményekről tudósító műfajok virágzásában nagy szerepet játszott, hogy a kiadók üzletileg is érdekeltek voltak abban, hogy a fellángoló érdeklődést kihasználva még több háttérismertetet adó, az eseményeket értelmező kiadványt jelentessenek meg; az olvasóközönségnek ugyanakkor arra volt igénye, hogy nagyobb összefüggérendszerben, a hosszú távú következményekkel együtt lássa a figyelemmel kísért eseményeket. A tizenöt éves háború eseményeit például a nürnbergi Hieronymus Ortelius foglalta össze, 1395-től összegezve a törökök elleni küzdelmet, legrészletesebben az 1592-től kibontakozó várostromokat és csatákat. Az először 1602-ben megjelent, Johannes Sibmacher által szépen kivitelezett és később is sokat citált, metszetekkel illusztrált művet a század folyamán többször kiadták, mindannyiszor „továbbírva”. Már 1603-ban új kiadása jelent meg a szerző tollából, míg az 1613-as és 1615-ös kiadásban már a Bocskai-szabadságharc eseményei, a békék megkötése, valamint II. Mátyás magyar, majd német-római császárrá koronázása is gondos részletességgel szerepelt.⁸ Új aktualitást Bethlen Gábor erdélyi fejedelem fellépése jelentett, amit 1620-ban Amszterdamban és 1622-ben Nürnbergben is közzétettek. 1665-ben pedig Daniel Fievet és Paulus Fürst gondozásában jelent meg ismét a munka, újabb metszetekkel és az 1663–1664-es háború eseményeivel kibővítve. Szintén ezen elismert mű hagyományára támaszkodva tette közzé 1692-ben, a visszafoglaló

⁸ „Hieronymus Ortelius: Viertter Thail. Dess Hungerischen unnd Sibenbürgischen Kriegswesens, was sich seidhero Anno 1604 biss auff A. 1607 inn der auss gestandnen Rebellion mit dem Türcken, Rebellen und Ihrem anhang, so sich wider das Hochlöblich Hauss Österreich [...] (Nürnberg, 1613).” Apponyi 1900–1927: 2602.

háború történetét is beépítve a *Wunderbahrer Adlers-Schwung* beszédes címet viselő összegzését Johann Constanin Feige.⁹

A törökökről megrajzolt 16. századi képben sok a toposz; a legtöbbször fiktív metszetek falvak és városok felégetéséről, gyermekek és nők elpusztításáról tudósítanak. A rendszeres híreknek köszönhetően a magyarországi területekről érkező nagy mennyiségű hír azonban nem a kuriozitás élményét, hanem az összetartozás tudatát erősítette. A magyarországi török hadjáratok idején a Német-római Birodalomban délben megszólaltak a harangok, gyerekeknek szóló, olcsó kiadású törökellenes imákat nyomtattak könnyen kézbevehető nyolcadrét formában, s a dél-német városokban a keresztény szolidaritás nevében rendeletek tiltották a táncmulatságokat.

Röplapokon többször kinyomtatták a középkori szentenciát, mely szerint amit az olvasni tudó embernek a könyv jelent, azt jelenti a műveletlennek a kép.¹⁰ A 17. századra – különösen a harmincéves háború időszakától kezdve – ezek a metszetekkel illusztrált röplapok sok érdemi információt hordoztak. Uralkodókról és hadvezérekről hiteles, karakteres portrék jelentek meg, az ostromábrázolások szépen kidolgozott, szakszerű hadmérnöki rajzok alapján készültek. A hadjáratok eseményeit nemcsak külön térképekre vetítették, hanem a röplapokra is térképrészleteket illesztettek, mint például Zrínyi Miklós téli hadjárata idején, amikor a Dráva- és a Muraközt bemutató térképek közvetítettek újabb, lényeges információkat.¹¹ A német nyelvű röplapok Érsekújvár 1663-as török kézre kerülésének jelentőségét hasonlóképpen a Csallóköz térképével érzékeltették,¹² a szentgotthárdi csata pontos helyszínét szintén térképre vetítették,¹³ ahogyan 1687-ben

⁹ „Hieronymus Ortelius: Chronologia Oder Historische Beschreibung aller Kriegsempörungen und belagerungen der Staette und Vestungen [...] von Anno 1395 bis [...] gegenwertige Zeit (Sibmacher, Nürnberg, 1602).” Apponyi 1900–1927: 1530. „Continuatio Dess Hungarischen und Siebenbürgischen Kriegswesen vom Julio Anno 1602 bis auff jetzige 1603 Jahr, Chronologia Oder Historische Beschreibung [...] (1613/1615).” Apponyi 1900–1927: 1532, 1531. „Amsterdam Neander Petrus (1622).” Apponyi 1900–1927: 1539. „Chronologia oder Historische Beschreibung [...] (Endter, Nürnberg, 1622).” Apponyi 1900–1927: 1536. „Ortelius: Redivivus Et Continuatus Oder Ungarische Kriegs-Empörungen, Historische Beschreibung von die 1607 bis an der 1665 Jahr vermehret durch Martin Mayern (Fürst és Fievet, 1665).” Apponyi 1900–1927: 1540. „Feigius Johannes Constaninus: Wunderbahrer Adlers-Schwung oder fernere Geschichts-Forstetzung Ortelii redivivi et Continuati [...].” Apponyi 1900–1927: 528, 529.

¹⁰ A röplapok társadalmi beágyazottságáról német vonatkozásban legújabb összegzés: Schilling 1990; Harms – Schilling 2008.

¹¹ „Eigentlicher Abriss der glückhaften Winter-Expedition dess Herrn Graven Niclas Serin [...].” Paas 2007: 156. Zrínyi Miklós és Zrínyi Péter arcképét is közlő frankfurti röplap: *Wahrhafftige Beschreibung was beede Herr Graff von Serin und Herr Graff von Hohenlohe... wieder den Türcken vorgangen*. Budapest, Magyar Nemzeti Múzeum, Történelmi Képcsarnok T 278; illetve Paas 2007: 158.

¹² Jacob Sandrart nürnbergi röplapja a hadmérnöki rajz mellé térképet is beilleszt. *Warhafftige Abbildung der Belägerung der berühmten Gräntzvestung Neüheüsel [...]*, Budapest, Magyar Nemzeti Múzeum, Történelmi Képcsarnok T 269; illetve Paas 2007: 77–80. Abraham Aubry Frankfurt am Mainban megjelent metszetén is látható. Paas 2007: 90.

¹³ Paulus Fürst nürnbergi röplapja: *Warhafftige Relation, und Abbildung der herrlichen Victori*. Budapest, Magyar Nemzeti Múzeum, Történelmi Képcsarnok 54.433; illetve Paas 2007: 233–234.

a törökök területi veszteségeit is szépen kivitelezett térképekkel hozták a nagyközönség tudomására.¹⁴ A törökök által korábban megszállt területek feltérképezése, pontos információk szerzése a korszak embere számára nagy élményt jelentett.

A kora újkorban ugyanakkor a nyomtatott térkép nem csupán a tájékozódás egyik fontos eszköze, hiszen a veszélyeztetett területek megismertetésének politikai jelentősége is volt. Nem véletlen, hogy a Lázár deák nevével fémjelzett első nyomtatott térkép nem sokkal a mohácsi csatát követően jelent meg. Az 1550-es években a Wolfgang Lazius-féle térkép egy tudós csapat munkáját tükrözi, míg a Fuggerek 1566-ban olyan térképet jelentettek meg a Magyar Királyságról, amely az adott év hadi eseményeit is részletesen bemutatja. Erdély szembefordulását a Portával, valamint Báthory Zsigmond és Mária Krisztina házasságát szintén röplapon megjelenő térkép reprezentálja. Igen „beszédes” az 1626-ban közzétett Speed-térkép is, amely nemcsak 1400 település helyzetét jelöli, hanem sajátos „országismeretként” egy főnemesi, egy köznemesi és egy városi polgár házaspárnak a viseletképét, valamint az ország régebbi és aktuális politikai központjának, Budának és Pozsonynak, illetve a Duna védelme szempontjából fontos erődöknek, Győrnek és Komáromnak az alaprajzát is bemutatja.¹⁵ 1664-ben Amszterdamban készült egy aktuális katonai helyzetet ábrázoló, Johann Blaeu neves holland kartográfusnál megjelent, színezett Magyarország-térkép, amelyhez Nádasdy Ferenc adatokkal és anyagilag is hozzájárult.¹⁶ Martin Stier Magyarországot bemutató térképe pedig a készítő szándéka szerint a birodalmi felmentő seregek útját volt hivatott segíteni 1664-ben, bár végül nagyobb példányszámban csak a visszafoglaló háború idején, 1684-ben nyomtatták ki.¹⁷

A 17. század jellegzetes sajtóműfajának termékei, az egyoldalas, plakátméretű röplapok szintén soktényezős Magyarország-képet közvetítettek a befogadóközönségnek. Ez a műfaj leginkább a Német-római Birodalom területén virágzott, ahol különösen a gazdag, széleskörű külkapcsolatokkal rendelkező birodalmi városokban „nevelődött ki” e röplapok közönsége. A röplapokat akár a városi középréteg alsó szintjének tagjai is megvehették magunknak két korsó sör árértékért vagy néhány tojásért. Vallásos tárgyú kiadványok, erkölcsnemesítő és szórakoztató, szépen kivitelezett metszetek sora tükrözi a röplapok iránti széleskörű igényt. Társadalmi presztizsük abban is megnyilvánult, hogy ezeket még polgári lakásbelsők díszítésére is felhasználták.¹⁸ Szintén a műfaj hírértékét, megbecsültségét jelzi, hogy a hosszú török háború eseményeit bemutató, kéziratos nürnbergi

Johann Hoffmann nürnbergi röplapja: *Grundrichtiger Verlauff des zwischen Herrn Gen. Montecuculi und Türckischen Haupt-Armee an der Raab vorgegangenen Treffen [...]* Budapest, Magyar Nemzeti Múzeum, Történelmi Képcsarnok T 5578; illetve Paas 2007: 238.

¹⁴ *Soliman der Gross Vezier nach vernommener Zeitung der von ersten November von Christlichen Waffen eingenommen Schanz Dardae, beurland das Ungarland.* Budapest, Magyar Nemzeti Múzeum, Történelmi Képcsarnok 9387.

¹⁵ Papp-Váry – Hrenkó 1990; Plihál 2002.

¹⁶ Rózsa 1970: 188; Papp-Váry – Hrenkó 1990: 72.

¹⁷ Pálffy 2000.

¹⁸ Schilling 1998: 112–141; Ukena 1977: 35–53.

bergi krónikát is röplapok képanyagával tették szemléletesebbé. A magyarországi várostromokat megjelenítő röplapok a várak stratégiai helyzetét, természeti adottságait és elhelyezkedését részletesen is ismertették, bár ezek az információk tulajdonképpen magukról a képekről is leolvashatók voltak. A stratégiaileg jelentős, sok ostromot kiállt váraknak és városoknak kanonizált képi ábrázolásai alakultak ki. A kora újkori országismeret szempontjából fontos, hogy Buda, Győr, Komárom, Esztergom, Érsekújvár rendszeresen megjelenő ábrázolásai nyomán valóban létezett egyfajta országkép. A 16–17. századból csak Kanizsáról például százkilencven különböző ábrázolást ismerünk.¹⁹

Sajátos ismeretanyagot „standardizáltak” azok, a színvonalas kiadóknál szintén „kötelezően ismertetett” részletek, amelyek egy adott vár korábbi ostromairól emlékeztek meg. A visszafoglaló háború időszakában nemcsak a várak török kézre kerülését mutatták be, hanem a sikertelen ostromokat is. Kanizsa 1664-es sikertelen ostromának ismertetésekor a vár jelentőségét például azzal érzékeltették, hogy az száz évvel korábban Nádasdy Tamás özvegyének, Kanizsay Orsolyának a vára volt.²⁰ Ugyanakkor a vár- és várostörténeteknél sem mindig csak a török háború hírei szerepeltek. Érsekújvár 1685-ös visszafoglalásánál felidéztek mindazokat a korábban aktuális, röplapokon is közzétett eseményeket, amikor például a várat Bocskai István, majd Bethlen Gábor seregei ostromolták, kiemelve, hogy ez utóbbi alkalommal kapott halálos sérülést Bucquoi generális.²¹ Legrészletesebben mégis az 1663-ban bekövetkezett török kézre kerülését mutatták be, hiszen arról több mint egy tucatnyi röplap tudósított.²²

A hadi események felelevenítésekor a korábbi katonai és politikai fordulópontokat ismét felidéztek, immáron más politikai összefüggésben. A visszafoglaló háború idején az uralkodó és a magyar rendek korábbi konfliktusai a Thököly-mozgalom aktuális problémája miatt váltak újra hangsúlyossá. Az ellentétek mellett az érdekegyeztetés valóságos és szimbolikus helyszínékként jelent meg a röplapokon szintén gyakran bemutatott Pozsony városának politikai súlya. Nemcsak az uralkodói propaganda részeként, és a magyar királykoronázások alkalmával jelentek meg röplapok Pozsony városának szép látképével, hanem a várost veszélyeztető támadások alkalmával is, így például 1620-ban²³ és 1663-ban. Bethlen Gábor és a törökök támadásakor ezek a leírások részletesen

¹⁹ Magyar vonatkozású röplapokhoz legújabban Szalai 2006.

²⁰ „Eigentliche Abbildung der Vöstung Canisa in Nieder Ungern, und wie solche von dem Herrn Grafen von Serin, Budiani und Esterhasi ploquirt woden, Im Februario 1664.” Paas 2007: 162.

²¹ *Die Belagerung Neuhausel*, Budapest, Magyar Nemzeti Múzeum, Történelmi Képcsarnok 54164. Thomas Wiering hamburgi röplapja: Szalai 2006: II. 51. tábla. II. Miksa Emanuel hadmérnöke, Michael Wening is jegyez Münchenben kiadott röplapot a visszafoglaló háború idején. Szalai 2006: II. 56. tábla. Érsekújvár 1621-es ostromáról szóló röplapokra pedig Szalai 2006: II. 10–11.

²² G. Etényi 2003: 98–115; Paas 2007: 77–81, 87–99.

²³ „Eigentliche Beschreibung der jüngst den neunnden, 10. und 11. Octobris, durch die Ungarn erhaltenen glücklichen Victori vor Pressburg und Bruck an der Leuthe Im Jahr Christi, 1620.” Szalai 2006: II. 8. tábla.

bemutatják a város politikai funkcióit. Egy Nürnbergben készült, 1663-ban megjelent röplapon például részletesen kitértek a Magyar Királyság politikai súlyát reprezentáló várra, a magyar főnemesek palotáira, Lippay György esztergomi érseknek a modern tudományos és technikai ismereteket tükröző, híres kertjére, Pálffy Pál korábbi nádor gondosan megtervezett palotájára, sőt Wesselényi Ferenc nádor újonnan kialakított nádori kertjére, a város fontos templomaira, szép kútjaira és színvonalas patikájára.²⁴

A döntő többségében a városi olvasóközönségnek készült városleírások, várostörténetek iránt olyan nagy lett az igény a Német-római Birodalomban,²⁵ hogy a kifejezetten csak útikönyvkiadó frankfurti Theodor de Bry veje, Martin Zeiller (1589–1661) például már csak útikönyvszerzőként tevékenykedett. A szintén elsősorban topográfiával foglalkozó Merian kiadónál kétezzer város látképét adták ki,²⁶ a városokat az alaprajzok mellett sokféle változatban, profilból, madártávlatból, lóhátról is szemléltetve. Ezek a városkép-sorozatok nemcsak egyfajta sajátos patriotizmusból fakadtak, hanem elementáris igényt tükröztek a világ megismerésére, megértésére, valamint a politikailag, vallásilag és szociálisan is megosztott Európában a harmónia utáni vágyra.²⁷

A hagyományosan világot járók, a zarándokok, a kézműves legények, valamint a mind gyakrabban és mind távolabbra utazó diplomaták mellett peregrinus diákok százai rótták az Európa egyetemi városaiiba vezető utakat, sőt, a főúri ifjak nevelését szintén nagyszabású európai körutazás zárta le, melynek azonban csak ritkán, esetleg éppen a törökök elleni hadszíntér megismerésének a lehetősége miatt vált úticéljává a Magyar Királyság. Az útleírásnak, útinaplókészítésnek tudományos igényű szempontrendszere alakult ki, amelyet a városleírások esetében szintén illet alkalmazni. A város új neve mellett rögzíteni kellett az eredet-magyarázatokkal ellátott korábbi változatokat, egyaránt kitérve az alapítókra és az újjáépítőkre. A város fekvésének, földrajzi, illetve természeti környezetének ismertetésén túl az ott található nevezetesebb egyházi és világi épületeket, köztük a palotákat, de a középületeket, a piactereket és a város védelmét szolgáló erődítményeket is be kellett mutatni. A városi életet a lakosság közkerkölcseivel, táplálkozási és öltözködési szokásaival jellemezték, de a város reprezentációjához a városvezetés hatékonysága és az iskolák jó híre is hozzátartozott.²⁸

²⁴ Lucas Schnitzer nürnbergi metsző két röplapot is illusztrált Pozsony képével 1663-ban. Az egyik változat, az „Eigentlicher Grundriss des Statt und Königlichen Residenz-Schloss Pressburg” Joseph Priami Pozsony városának és várának katonai parancsnoka által rajzolt tervek alapján készült, és a védelmi rendszert hangsúlyozza, míg a másik, a „Recht eigentlicher Abriss der Königlichen Haupt- und Residentz-Stadt, Pressburg [...]” a város politikai jelentőségét ábrázolja. Lásd Mielke (comp.) – Falk (ed.) 1999: 85, 86; illetve Paas 2007: 108.

²⁵ Besing 1999.

²⁶ Besing 1999: 88.

²⁷ Besing 1999: 91.

²⁸ Kovács 1988.

Az európai városkép-sorozatokba a magyar város és várábrázolások jól beilleszkednek.²⁹ Az első híres városképsorozat, a Schedel-féle világekronika 1493-ban Nürnbergben készült egy matematikusokból, csillagászokból, geográfusokból álló, humanista tudós kör széleskörű munkája nyomán. Az 1809 képet tartalmazó Schedel-krónika hosszú időre meghatározta a városképkészítés módszereit. Bár vannak átvételek és néhány tipizálás, mégis inkább az a jellemző, hogy a korszakban fontossá vált a valóság-hűség. Így egy várost a hitelesség érdekében akár két aspektusból is ábrázoltak: egyrészt az épületcsoportok, másrészt a tájképfőforma és a vegetáció bemutatása volt a cél. Ugyanakkor a tudományos igény és az esztétikai érték nem zárta ki egymást, ezáltal a város és a vidék látványélményként egyaránt megjelent. A metszőként közreműködő Albrecht Dürer akvarelljein hasonlóképpen kimutatható, hogy a természet ábrázolásánál fontos az összkép realitása.

Tudós humanista körök dolgoztak együtt a másik híres nürnbergi városképsorozat, a hatkötetes Georg Braun- és Hans Hogenberg-féle *Civitas orbis terrarum* kötetén is.³⁰ A mintegy 546 képet tartalmazó „Városkönyv” negyven év alatt tizenkét kiadást ért meg.³¹ Míg a Schedel-krónikában a magyar városok közül csak Buda szerepelt, a *Városok könyvében* már több mint egy tucat hadászati vagy éppen gazdaságilag jelentős magyar vár és város került be. A többiek közt Budát, Tatát, Esztergomot, Egert, Váradot, Visegrádot, Érsekújvárt, Sároset és Szolnokot bemutató metszetek, látképek és viseletképek történeti allegorikus és szimbolikus tartalommal telítődtek. A színezett változatokban különösen szembeeső, hogy az ábrázolásokon mennyire dominál a táj. A készítő a domborzati viszonyokat, a magas hegyek sűrű fenyveseit, a domboldalak szőlőskertjeit, a kastélyok mellett táblákba rendezett virágoskertet vagy éppen a vízimalmokat egyaránt ábrázolták. Sáros metszete például a szántó-vető paraszt és a birkákat legeltető juhász mellett a vadászni induló főúri társaságot is bemutatja. Talán kissé túlságosan idillikus ez a táj, ám ezekből a metszetekből mégis éppen a sokféleség és a békeidőszakok – a követjelentésekben sokszor meglepődve regisztrált – rendezettsége és viszonylagos jóléte tűnik ki. Tata ábrázolásánál például az is feltűnő, hogy a várat körülvevő mocsaras tó nemcsak védelmet nyújt, de megélhetést is biztosít, s hogy a vár jelentőségét éppen a mocsaras területen át vezető út növeli.³² Várad metszetén a Szent László-szobor a múltra, a sok kis kert és kiterjedt szántó a város virágzó mezőgazdaságára utal. A török kézen lévő Szolnok esetében szintén a virágzó kertek és szántók képe dominál.

E metszeteken a városokat általában madártávlatból ábrázolták, ám külön kiemelték az adott helyre jellemző „attribútumokat”, mint például a védműveket, bástyákat, a városfalat, a tornyokat, jellegzetes palotákat, nevezetes templomokat, illetve a városházát.³³ Ezeket a jellemző épületeket a városi polgár a magáénak

²⁹ Behringer – Roeck (Hrsg.) 1999: 56–65 (Jan Simane).

³⁰ Behringer – Roeck (Hrsg.) 1999: 81–93 (Wolfgang Behringer).

³¹ Behringer – Roeck (Hrsg.) 1999: 85.

³² Kelenik 1998.

³³ Behringer – Roeck (Hrsg.) 1999: 66–72 (Andrew John Martin).

érezhette. A polgárok városhoz tartozásának identitástudata a 17. században nagyon erős volt, és ez a tény a városleírásokban is megnyilvánul. Ezekben a város organikus közösségként, egyfajta államként jelenik meg.³⁴ A leírásokban ugyanakkor már az iskolák szerepe is megjelent, és a 17. század első felében lassan elhalványult az a gyakran megjelenő toposz, hogy a háborúban hallgatnak a múzsák, és Magyarország csak mint hadszíntér, illetve a magyar politikai elit csakis mint katonahős van jelen.³⁵ A leírások országgépét befolyásolta az egyetemi disputákon bevett szokás is, a pozitív és a negatív országgépét ütköztetése. Hellenbach János 1656-ban, Wittembergben tartott *Oratio*ja például az ország természeti kincsei, különleges vizei, bányakincsei mellett a törökök elleni küzdelem hagyományát emeli ki mint megvédendő és maradandó értéket.³⁶

A városleírások népszerűségében ugyanakkor az is szerepet játszik, hogy a város ereje, védelmi rendszere konkrétan és szimbolikusan is megjelenik. Enciklopédikus igénnyel készült a kora újkor egyik leghíresebb városleírása, Martin Zeiller és Matthaeus Merian híres műve a *Topographia*, melynek eredeti célkitűzése a világ valaha volt és az adott korban jelentős városainak gyűjteményes leírása volt.³⁷ A műfaj népszerűsége miatt Magyarország bemutatása sokszor még akkor is útleírás formájában jelenik meg, ha az egyébként nem köthető semmilyen konkrét utazáshoz. A hódoltság területén átutazók azonban – elsősorban diplomáciai küldetések alkalmával – valóban készítettek útleírásokat. Ezek közül a leghíresebb Salamon Schweigger műve, mely 1613-ban jelent meg először.³⁸ A munka csak röviden szól a magyarországi útszakaszról,³⁹ mivel az igazi kuriózumot az olvasók számára az Oszmán Birodalom leírása jelentette.⁴⁰ A hódoltsági útvonal ismertetésekor sok az ismétlés és az átvétel.⁴¹ A követségek útját kísérő beszámolók korábbi hiányát vette észre az élelmes Schweigger, aki Sinzendorf 1576. évi követségének úti prédikátoraként vett részt az utazáson, és a fokozott érdeklődést kihasználva a nürnbergi városvezetés segítségével 1608-ban jelentette meg a mintegy harminc évvel korábbi feljegyzései alapján született útibeszámolóját.⁴² A kötet bevezetőjében közzétett, rövid életrajzában Schweigger bevallja, hogy kalandvágyból indult el a konstantinápolyi útra, miután tübingeni teológiai tanulmányai után hiába próbált nevelőként Itáliába és Franciaországba eljutni.⁴³ Az Oszmán Birodalomban, majd a Szentföldön tett útjáról érdekességeket, egzotikumot hangsúlyozó, ugyanakkor jól hasznosítható ismereteket közöl.

³⁴ Behringer – Roeck (Hrsg.) 1999: 73–80 (Erich Kleinschmied).

³⁵ Bitskey 2005; Kármán 2006: 78.

³⁶ Imre 2000: 455–465.

³⁷ „Beschreibung aller der fürnembsten Städte der ganzen Welt, so jemals gewesen oder noch sind.” Behringer – Roeck (Hrsg.) 1999: 79 (Erich Kleinschmied). Wütrich 2007.

³⁸ Schweigger 1964 [1608].

³⁹ Németh S. 1996.

⁴⁰ Kleinvoegel 1989; Rudolph 2005: 295–314; Teply 1976.

⁴¹ Németh S. 1999.

⁴² Schweigger 1964 [1608].

⁴³ Németh S. 1996.

Az élvezetes, sokszínű, a követség útját, ellátását, a törökökkel való diplomáciai tárgyalások módját, szertartását is ismertető,⁴⁴ kis metszetekkel illusztrált könyv rövid időn belül hat kiadást ért meg. Az ekkor Nürnbergben prédikáló Schweigger szervezte meg Johann Wild nürnbergi polgár művének kiadását is. Az 1604-ben Érsekújvár környékén török fogságba esett Wild élvezetesen foglalta össze fordulatokban gazdag, tízéves konstantinápolyi viszontagságait,⁴⁵ egyfajta alulnézeti képet adva a városról és a törökök szokásairól. A leírásokban megjelenő török követség nemcsak a békekötés fontossága, hanem egzotikumja miatt is szerepelt.⁴⁶ Maximilian Brandstetter tollából pedig a zsitvatoroki béke okmányait kicserélő, Sigmund Herberstein és Rimay János vezette követség részletes úti-beszámolója áll a rendelkezésünkre. A mű saját korában végül nem jelent meg nyomtatásban.⁴⁷ Brandstetter összegezte az utazás során a hódoltsági városokban és a török területen látottakat, és utalt a diplomáciai tárgyalások nehézségeire is. Stephan Gerlach, aki szintén Rudolf császár nevében, Ungnad Daviddal indult a Portára 1573-ban, a követség útjáról készített összegzést, ám útinaplóját majd csak az unokája adta ki 1674-ben.⁴⁸ A kiadók számára fontos az üzleti érdek, és a magyar vonatkozású információk iránti igény ekkoriban igen erős volt. Ezt jelzi például az a tény, hogy a jó és gyors tollú, a félévente megjelenő vásári füzeteket szerkesztő Erasmus Francisci⁴⁹ 1664-ben magyarországi városleírásait a török és magyar országleírásában is közzétette.

A legrészletesebb háttérismeretet a kora újkorban azonban elsősorban az igen népszerű országleírások, geográfiai munkák adják, amelyekben az egyes városok és települések betűrendben követik egymást. Az útleírások szempontrendszerét és nézőpontját szívesen alkalmazó összegzések sokszor valóságos utazásnak tűnő módon mutatják be a Duna menti városok történetét, ezzel is érzékeltetve ezeknek a gazdasági, politikai és katonai egymásra utaltságát.

Az útleírások és a várostörténetek szórakoztató módon, olvasmányos formában készültek, ugyanakkor tükrözik a megváltozó tudományos elvárást is.⁵⁰ A korábbiakhoz képest a 17. századi ábrázolásokon már nem elsősorban a reprezentatív épületek kerültek a középpontba, hanem sokkal inkább a gazdasági szempontból meghatározó tényezők. Egyre részletesebbé vált az elővárosok ábrázolása, ahol a malmok, kézművesműhelyek, kovácsok, fürdők, fogadók, marhaistállók és kertek találhatóak, és ahonnan az adott városok mezőgazdasági adottságai is kiolvashatók.⁵¹ Ennek nyomán egyáltalán nem meglepő, hogy

⁴⁴ Dilger 1967; Hösch – Nehring (Hrsg.) 1995; Teply 1968.

⁴⁵ Wild 1604 [1604]; Németh S. 1996: 197, 199.

⁴⁶ Szakály 1983; Fenyvesi 1986; Ágoston 1997.

⁴⁷ Nehring 1983; Brandstetter 2001.

⁴⁸ Stephan Gerlach: *Tage-buch. An die Ottomanischen Pforte zu Constantinople abgefertigten und durch den [...] Hn. David Ungnad [...] vollbrachten Gesandtschaft* (Frankfurt am Main, 1674). Magyar vonatkozású részeket kiadta Kovács 1986: 89–258. Lásd még Németh S. 1996: 193.

⁴⁹ Dünnhaupt 1975, 1977.

⁵⁰ Behringer – Roeck (Hrsg.) 1999: 101–108 (Frank-Dietrich Jakob).

⁵¹ Behringer – Roeck (Hrsg.) 1999: 103 (Frank-Dietrich Jakob).

a kereskedelméről és textiliparáról híres Augsburgról már a 16. század végén olyan ábrázolások születtek, amelyeken a városi kertek és a város környéki szántók sokkal jobban kivehetők, mint a jellegzetes templomok és a városháza épülete. Nürnbergnél hasonlóképpen a papírmalmok dominálnak. A gazdasági adottságok egy egész város életszükségeit meghatározták.

A békeidőszakban megjelenő magyar városképek, mint például Mattheus Meriannak a 17. század első harmadában kiadott, többszáz közmondást városlátéppel megjelentető sorozata szintén érzékelteti a vár és város egymásra utaltságát, valamint a természet adta védelmi és gazdasági lehetőségeket. A magyar táj-ábrázolások kapcsán ugyanakkor a különböző német nyelvű nyomtatványokban többféle toposz és szimbólum keveredett. Egyfelől a humanisták által hangsúlyozott bőség képe, amely a törökök támadása által fenyegetett értékeket mutatta be, másfelől pedig éppen a háborús pusztítások leírása, a felégetett falvak, elpusztított erdőségek, kivágott gyümölcsfák, feldúlt kertek, kiélt vidékek, szennyezetté vált vizek képe bukkant fel kedvelt toposzként.⁵² Sokszor még a derékig érő fű képe is megjelenik, nemcsak mint a bőség, hanem mint a támadások miatt elhagyott települések, az elvadul táj szimbóluma.⁵³

„Sűrű erdő van elég Magyarországon, rétben és pompás legelőben sem szűkölködik, a fű derékig, némely helyeken a kocsiknál is magasabbra nő. Ezért hoznak onnan annyi ökröt hozzánk, melyeket éjjel-nappal a legelőn tartanak, s ezért olyan szürke a színük. Ugyanígy sok vadállat is él itt, valamint hal is fölös számban. A talaj nagyon termékeny, a szántót nem kell trágyázni, a gabona így is fölösen terem. Van bőven alma, körte, cseresznye, birs, dió, gesztenye, dinnye, őszibarack és más egyebek. Egyes helyeken a bor olyan pompás és erős, hogy felveszi a spanyol és más erős borokkal. Aranya olyan nagyszerű, hogy ha nem is különb az arabnál, azzal mégis egyenlő, miként ezüstből, rézből és vasból is több van, mint számos más országban. Van továbbá pompás, tiszta sója, valamint a bányákban fejtett termésű. Nem hiányzik a sós víz sem, bőven van vörös-fehér és vörös márványa. Található itt kristály, rubin, jáspis, gyémánt, türkiz és különösen opál, mellette cinóber és más hasonlók, valamint nem kevés gyógyfű orvosság céljára. Néhány hely kivételével a levegő egészséges, azonban nyáron az Alföldön forró az éghajlat, míg a hegyekben hűvösebb.”⁵⁴

A fenti sorok közreadója, Martin Zeiller a 17. század közismert útikönyvszerzőjeként tudományos igénnyel, történeti és földrajzi érdeklődéssel jelentette meg híres útleírásait a német fejedelemségekről, Svédországról, Dániáról, Lengyelországról és Itáliáról. A kora újkori útikönyvek neves szerzője azonban nagy valószínűséggel sohasem járt Magyarországon. Linznél közelebb nem jutott magyar területekhez, bár a felső-ausztriai protestáns nemesi családoknál betöltött

⁵² R. Várkonyi 2001: 161.

⁵³ Hans Dernschwam 1553. évi leírása és Athanasio Georgiceo titkos császári ügynök 1626. évi jelentése alapján elemzi: Tóth I. 1998: 136–137.

⁵⁴ Zeiller 1997 [1664]: 19–20.

titkári szerepe és a stájer Tattenbach családnál való házitanítóskodása során nyilvánvalóan sokféle információra tehetett szert, és számos kapcsolathoz hozzájuthatott.⁵⁵ Saját bevallása szerint „a legjelesebb szerzőknek a magyar dolgokról írott latin és német nyelvű munkáiból” állította össze a könyvecskét, hogy a törökök elleni háború nevezetes eseményei ne menjenek feledésbe, és „ne csupán a déli harangszó maradjon meg belőle.”⁵⁶

Az ország történetének és természeti adottságainak bemutatásakor a korabeli szerzők éppen tudományos igényességük bizonyítékaként büszkén vállalták, hogy jól bevált művekre támaszkodnak. A korábbi szerzők közismert megállapításai, a törököktől fenyegetett ország értékeit kiemelő toposzok, szimbólumok tovább hagyományozódtak.⁵⁷ A természeti és gazdasági adottságokat leginkább kifejező, Dél-Európa húsellátásában nagy szerepet játszó marhacsordák, a sokféle halfajta, a gazdag erdőségek és a bányászati kincsek, az arany, ezüst és réz, de még a só is rendszeresen bukkantak fel a 17. századi röpiratokban, tudományos értekezésekben.⁵⁸ A kereszténység védőbástyája toposszal szorosan összefüggő, a veszélyeztetett értékeket hangsúlyozó bőségtoposzban előkelő helyen szerepeltek a gyógyító hatású fürdők, a savanyúvíz-források⁵⁹ és a középkori gazdagságot továbbörökítő bányák képei. A 17. századra azonban a jól ismert toposzokkal szemben megnövekedett az újdonság iránti igény. Átalakult az olvasóközönség, és ez az új publikum adatgazdag, izgalmas, de ugyanakkor hiteles beszámolókra várt. Bár Zeiller felsorolja azokat a szerzőket, akikre illet hivatkozni a korban – s valóban merít is e művekből – de azt a tényt nem fedi fel, hogy mitől is válik olyan élményszerűvé a leírása, amely még a borivási szokásokat, és a magyar káromkodásokat is megörökíti. Valójában az Ulmban tevékenykedő Zeiller a szintén ulmi születésű Veit Marchthaler 15 éves tapasztalatát sűrítő, 1588-ban megírt, ám kéziratban maradt élménybeszámolóját felhasználva készítette Magyarországról szóló művét.⁶⁰ Marchthaler a Henckel kereskedőház magyarországi ügynökeként hosszú éveket töltött Nyugat-Magyarországon, ám katonaként még Felső-Magyarországra, valamint Erdélybe is eljutott, ahol éles szemű megfigyelőként, megbízója elvárása szerint, gazdasági vonatkozású feljegyzéseket is készített.

⁵⁵ Brunner 1989.

⁵⁶ Zeiller 1997 [1664]: 10.

⁵⁷ Imre 1995; Németh S. 1999.

⁵⁸ Martin Zeiller művének hitelességét bizonyítja, hogy még a toposzai is, mint a spanyol borokkal versengő szőlőtermés, a „szekérig érő fű” teljesen egybevágnak egy kortárs körmöcbányai magyar diák 1656-os wittenbergi országdciséretében szereplő fordulatokkal. Nagyon valószínű, hogy közös forrás alapján dolgoztak, hiszen mindkét mű az 1613-ban, Tübingenben kiadott, Thomas Lansius *Consultatio de principatu inter provincias Europae* című szónoklat gyűjteményében szereplő Henricus Albertus *Pro Hungariam* című méltatásával mutat rokonságot. Bár az akadémiai vizsgára kapott szónoki feladatban rejlik egyfajta elfogultság, és a körmöcbányai diák valószínűleg szintén elfogult az ország bányakincseivel kapcsolatban, mégis tanulságos, hogy ugyanazokat a toposzokat emeli át, mint Zeiller. Vö. Johann von Hellenbach körmöcbányai magyar szónoklata Magyarország dicsőítésére. Imre 2000: 455–465.

⁵⁹ Georgius Wernerus: *De Admirandis Hungariae aquis hypomnemation* (1551).

⁶⁰ Németh S. 2002, 2007.

Martin Zeiller művében sokféle ismeretanyag, jelentésréteg épült egymásra. Az adatok mozaikossága ellenére sokszínű kép rajzolódik ki a korabeli Magyarország természeti viszonyairól. Tokaj fekvéséről a szerző megemlíti, hogy a vár közelében lévő hegy mennyire megnehezíti a védelmet, ugyanakkor milyen jó szőlőt terem. A történeti résznél azonban arra is kitér, hogy a város nem a hegy miatt cserélt oly sokszor gazdát, hanem mert gazdaságilag olyan értéket rejt magában. A reális elemzések mellett ugyanakkor azt a toposzt szintén megtaláljuk nála, amelyet a humanisták az ország értékeinek bemutatásakor szimbólummá emeltek, miszerint a Tisza vízében két rész víz mellett egy rész hal található.⁶¹ Pápa váránál is kettős értelemben mutatja be a természeti környezetet; a föld értékes, de a törökök közelsége miatt ugyanakkor veszélyes.⁶² Zeiller művének értékét növeli, hogy bár a történeti és hadi eseményekre koncentrált, az általa sokszor idézett Istvánffy keresztl a Magyar Királyság politikai jelentősége szintén kirajzolódik nála. Különösen a munka új kiadásainak révén erősödik a főnemesség növekvő politikai súlyának érzékeltetése.

Hasonlóképpen a politikai elit növekvő súlyát jelzi az Elias Wideman által készített, a magyar politikai elit arcképcsarnokát megjelenítő rézmetszet-sorozat.⁶³ Bár a sorozat mecénása, a magyar indigenátussal rendelkező II. Johann Christoph Puchaim gróf (1575–1657) saját magyarországi politikai ambícióihoz tartotta fontosnak a magyar politikai elittel való együttműködést,⁶⁴ Wideman más magyar megrendelőknek is dolgozott. Az arcképek egy része az 1646–1647. évi országgyűlésen készült, s feltételezhető, hogy az augsburgi születésű metszőmester itt közvetlenebb kapcsolatba került egyes főnemességekkel, esetleg látogatást tett Nádasdy Ferenc, a későbbi országbíró birtokain is.⁶⁵ Ez a portrészorozat a nemzetközi nyilvánosság számára egyértelműen megfogalmazta, hogy a magyar politikai elit egysége, és a vesztfália béke által teremtett, új európai hatalmi egyensúly a törökök elleni nemzetközi összefogásnak is kedvező lehetőséget teremt. Egy 1663-ban, Paulus Fürst által Nürnbergben kiadott krónikában nemcsak a magyarországi törökellenes háborúk történetét foglalták össze, hanem a Wideman-metszetek kisméretű másolatával, összegzésével a törökök elleni küzdelem jeles kortárs szereplőit is bemutatták.⁶⁶

Amint azt a Wideman-metszetek is érzékeltetik, a magyarországi viselet-ábrázolások és öltözet-leírások elsősorban a magyar nemesség viseletének egyediségét és tradíciójának őrzését hangsúlyozzák, és nem nyújtanak olyan differenciált társadalmi képet, mint amilyenek a felekezeti megoszlással, és a nemzetiségi sok-

⁶¹ Zeiller 1997 [1664]: 173–174.

⁶² Zeiller 1997 [1664]: 132.

⁶³ Cennerné 1956: 169–182, 1996: 123–133; Rózsa 2004.

⁶⁴ Várkonyi 1995.

⁶⁵ Buzási 2001; Rózsa 2006: 259, 264.

⁶⁶ „Türkische und Ungarische Chronica oder kurtze historische Beschreibung aller dem hochlöblichsten Ertz-Haus Oesterreich, auch anderen christlichen Potentaten [...]” Apponyi 1900–1927: 880.

színússéggel jellemezhető Erdélyi Fejedelemségről maradtak fent.⁶⁷ Jószemű utazók a hagyományos magyar nemesi viseletben a szabadságszeretetet vélik felfedezni, ám kiemelik a praktikusságot is, miszerint ez a ruházat nagymértékben megkönnyíti a lovaglást. Az erdélyi öltözetképekről fennmaradt kéziratoss viseletkódexek ugyanakkor Erdély társadalmi, felekezeti sokszínűségét fogalmazzák meg, ebben a formában szintén politikai tartalommal.⁶⁸ A viseletek a származás, etnikum, társadalmi rang és értékrend mellett a kisebb régióhoz való tartozást is érzékeltetik.⁶⁹

A különböző országismertetések általában szorososs kapcsolódnak az aktualitásokhoz. Ezt Martin Zeiller fentebb tárgyalt művének esetében is láthatjuk, hiszen amikor az eredetileg 1646-ban kiadott munka 1660-ban újra napvilágot látott, az újonnan készített bevezetőben a szerző kiemeli, hogy ismét nagy háború bontakozik ki a velenceiek és a Porta között, miközben az Erdélyi Fejedelemségnek szintén a törökök támadásával kell szembenéznie. A Magyar Királyság leírását ígérő kötet külön összefoglalást nyújt a történeti eseményekről a vesztfáliai békekötést követően, egészen Várad 1660-as ostromáig. Mivel az első verzió olyan jól fogyott, Zeiller az új kiadásba beillesztette Révay Péter koronaőr *De Monarchia et sacra Corona Regni Hungariae* című művét is, amely a magyar királyok történetét mutatja be. A korábban kéziratban lévő írást a koronaőr unokája, Nádasdy Ferenc országbíró adta ki Frankfurt am Mainban.⁷⁰ Mindemellett Zeiller a magyar országgyűlések jelentőségét is érzékelteti, különösen az 1608-asét, amelyen a nádorválasztást szabályozták. Ennek kapcsán a magyar nádorokat is felsorolja. Az 1655-ös országgyűlésről pedig nemcsak azt írja meg, hogy akkor koronázták I. Lipótot magyar királlyá, hanem azt is, hogy ekkor nevezték ki Nádasdy Ferencet országbírónak.⁷¹ A Magyar Királyság történeti múltjának jelentőségét és mentendő értékeit jelenítette meg a Német-római Birodalom politikai, kulturális és gazdasági elitje számára a Nádasdy Ferenc országbíró mecénatúrájában megjelent, a magyar királyok arcképcsarnokát bemutató *Mausoleum* is, amelyet 1664-ben Sigmund von Birken fordításában egy neves német kiadónál, az Endtereknél adtak ki Nürnbergben.⁷² A magyar királyok arcképcsarnokának népszerűségét Paulus Fürst nürnbergi könyvkereskedő is felismerte, és 1664-ben röplap formátumban is megjelentette.⁷³

⁶⁷ Galavics 1990; R. Várkonyi 1990; Kármán 2002; Oborni – Tompos – Bencsik 2009.

⁶⁸ R. Várkonyi 1990: 23–55.

⁶⁹ Galavics 1990: 57–131.

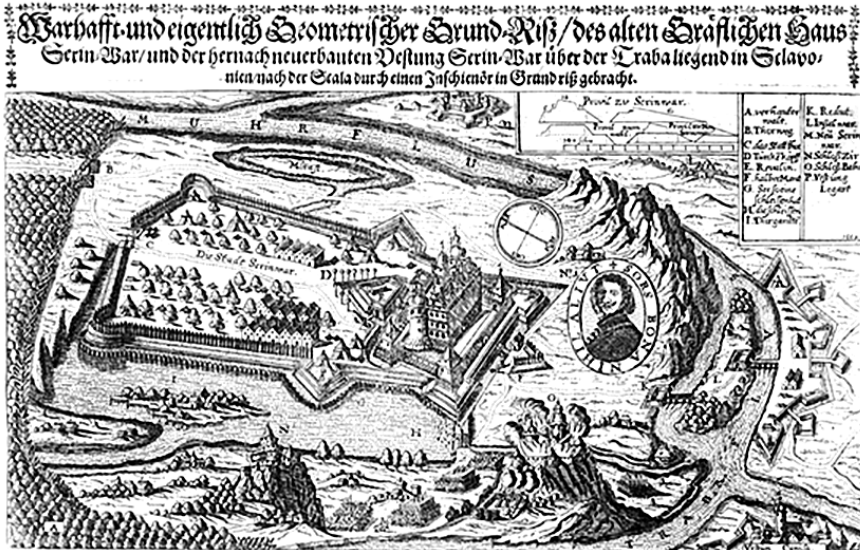
⁷⁰ Rózsa 1970: 188. RMK III. 1118, 1795, 2058. Nádasdy egyébként a koronaőrnek egy másik, az 1613-ban Augsburgban kiadott és a korban igen népszerű, a magyar királyi koronát bemutató könyvét szintén újra megjelentette Bécsben. Révay művéről legújabban: R. Várkonyi 2000: 83–90; Tészelszky 2009: 318–323.

⁷¹ Az 1655-ös országgyűlés eseményeiről több héten át tudósított a *Wochentliche Post-Zeitung* című hetilap.

⁷² *Mausoleum potentissimorum [...]*. Kőszeghy (szerk.) 1991. A kiadóra lásd Oldenbourg 1911.

⁷³ „Abbildung und Beschreibung aller Heydnischen und Christlichen Herzogen und Könige [...]” Rózsa 1973: 73, 179 (Apponyi metszet 1); Paas 2007: 247.

A nürnbergi röplap Zrínyi Miklós horvát bán medalionképével, az „ösi” csáktornyjai főúri rezidencia bemutatásával, és az újonnan épült Zrínyi Újvár hadmérnöki alaprajzával terjeszti a törökök felett győzelmet arató Zrínyi Miklós hírnevét 1663-ban. (Metszet: Budapest, Magyar Nemzeti Múzeum Történelmi Képcsarnoka, Nr. 53901; Berlin, Staatsbibliothek zu Berlin, Preussischer Kulturbesitz, Handschriftenabteilung YA 9400m egyik variánsa.)

Zrefes alte Graffliche Haus Serin / hat viel Jahr hero dem Türckischen Wüterich grossen Abbruch gethan / und sich jederzeit als eine Vormauer der Christen dargestellet. Als Anno 1623. in der unglückseligen Schlacht in Ungarn / Rudovicus Ungarischer König geblieben: Ist der alte Herr Graf Serin mit seinem Volk der letzte auf der Wahrheit gestanden / auch sein Volk mit guter Sicherheit nach Naab eingebracht. Und jederzeit einen rechten Helden Muth von sich verspüren lassen. Diefem folget nun / so wohl in der Neglerung / als auch in der Dapferkeit und weisen verständigen Anschlägen hernach / sehteregierender Herr Nicolaus Graf Serin / ein preiswürdig und tapferrer Held und ewiggedächtnorner Feind des Türckischen Muthwands / dessen eigenliches Bildnus bey N. 1. zu ersehen ist. Welcher schon vormaligen mit unerschrockener Resolution / und ganzerritterlichen Vorechtungen / in Scharmützen und Parteyritten / des Feindes Christlichen Nahmens / Unternehmung und Tyrannisches Vorgehen / glücklich hintertrieben: Worbey auch sondersichen sehr ruhmwürdig / daß er in allen feindlichen Vorsechten / mit ganz erbößten Arm / seinen Vallsatz zu Nertung der Christenheit auch selten mit vergleichlichen Streichen führen thut / wie dann diß seine größte Lust ist / wie er dem Türcken auf allerley Weis und Weeg Schaden / und Abbruch thun mag. Seine Unterthanen und untergebene Soldaten aber erhalte er ihu / in einem willigen Schorham / daß auch wann sein hierzu sondersich / gefertigtes Horn beginnt zu blasen / so balden alle seine Mannbare Unterthanen / als Soldaten eilend zu Pferd sitzen und ihm: willig folgen thun. Es gebräuchet sich auch höchst ruhmwürdig gedachter Herr Graf Serin / eines eigenen / zurritterlichen Thaten wohl abgerichteten Pferdes / so von ihm Jonas gemeynt wird / und die Tugend an sich hat / daß es neben seinen an sich habenden schnellen Lauffen / nit manden andrest / als hochgedachten seinen Herrn Grafen aussitzen und reiten läßt / darmit gehet er selbst in Person täglich auf Partey / und müssen ihm seine Leut alle gefangene Türcken / und der erdöbten Köpff / weiche er vor seinem Schloß / vor dem Nevalin aufstecken / und einem jeden seiner Soldaten und Unterthanen / einen Reichthaler für jeden Türckenkopff bezahlen läßt. Dahero täglich frisch eingebracht und aufgesteket werden. Erstlich hat er auch über 500. lauter vornehmte gefangene Türcken in seinen Schloßern / welche ihm eine unaußsprechliche Nantion geben müssen. Als mehr ruhm bemelter Herr Graf Serin / neulich das Schloß Daba so eine Meilwegs von Serin War liegen thut / vor dem Türcken erobert / hat darinnen eine vornehmte Türckische Dame bekommen / welche sich beireits mit 6000. Reichsthalern zu rantsioniren ertheilt / aber unter einer Tomengold nitte los gelassen werden will. Das alte Haus Serin War / ligt an der Mühr / und ist ein vortrefflich Schloß von lauter Quatsteinen erbaulet: Auch über die maßen fortificiret / mit einem hohen Wall und Kästen / indem darun entlegenen Morast so viel das Land immer leiden wollen / mit Pfählen gegründet / mit Gerucß / Weiden / Queden und jungen Fichten zusammengehothen / mit Morast und Waasen bedeckt / auch oben und um mit Spichen / Spitzböden wol versehen / auch rings herum in einem verhauen Eck / Wall betrahet. Demnach auch hoch nutzliche Zeit von dem Türcken nicht erhalten / daß er über das Wasser nit zu kommen / sein Schloß / für dem Wall / zu suchen / kaum mitger / hat er sich angestalt das Neu Serin War / als einen Schloß / sein rantsioniren / weder des grimmigen Türckischen Wolfes anfallen zu erbaun / mit Irregular Werten / so von Erden künstlich aufgeführt / weit versehen / darumb die Erbschloßer / woran man mancher Türck bereits den Eckel zerissen. Der starcke Christen O. D. T. verlobte diesen Christlichen Iden noch ferret wider den blutdürstigen Christen Feind / eine stolche Hand / samt einem langen Eck zum Treß seiner Unterthanen / und der betrangten Christenheit und Jesu Christi willen. Nürnberg / 10. Joham Dessemers / Kunsthandlern.

Martin Zeiller művének következő, 1664 tavaszán megjelent változatát már egy bizonyos Johann Beza egészítette ki. Beza előszavában jelzi, hogy sajnálatos módon már nem lehet kapni az egyébként oly kelendő kiadványt, márpedig az aktuális magyar események, például Zrínyi Miklós téli hadjáratának a sikere miatt is nagy lenne az igény egy újabb kiadásra. Így aztán az 1663–1664-es háború eseményeinek részletes leírásával kiegészítve újfent közzéteszi a művet egy ulmi kiadónál. A legfrissebb híreket pedig a *Frankfurti őszi vásári jelentések* és a *Diarium Europaeum* című, szintén az előző félév politikai és hadi eseményeivel megjelenő, óriási ismeretanyagot felhalmozó, színvonalas nyomtatványok alapján építette be munkájába. Ráadásul Wilhelm Dilich 17. század elején készített műve alapján Beza a korábbi kiadást negyven kis metszettel egészítette ki.⁷⁴ Előszavában a fentiekén túl arra is utal, hogy Zeiller művének hamarosan egy lipcsei változata is várható. Az eredetileg közel háromszáz oldalas munka ekkorra már ötszáz oldalra bővült, ami jelzi, hogy 1660-tól egyre több magyar vonatkozású hír jelent meg az akkori nyomtatott hetilapokban és hírlevelekben. Zeiller műve alapvetően városleírásokat tartalmazott, a szerző általában krónikákat, történeti műveket forgatott, éppen ezért nem lehetett könnyű feladat az országos eseményeket egy-egy várostörténetbe beleszúrítani, mégis csak így tudott a hírekben szereplő városnevek mellé érdemi, új információt nyújtani, ami által a városi olvasó könnyebben átélt az eseményeket. A könyvbe ugyanakkor különböző röplapokból is emeltek át új adatokat, miközben a Nyitra elfoglalásáról megjelenő röplapon a további részletekhez éppen Zeiller művét ajánlották az érdeklődőknek.⁷⁵ Ebből is látszik, hogy a műfajok között nagy volt az átjárhatóság, és a kiadók sokszor utaltak arra, hogy milyen kiadványok várhatók a közeljövőben, vagy arra, hogy információikat mely régebbiekből merítették. Végül a visszafogó háború eseményeit is beépítve, Zeiller művének 1690-ben közzétett változata már több mint ezer oldalt tett ki.

A visszafogó háborút kísérő hatalmas propaganda nemcsak a törökök elleni küzdelemben aktív szerepet vállaló hatalmak érdekeit, és az évszázados törökellenes küzdelem tradícióját tükrözi, hanem a hatalmas mennyiségű új információ rendezésének, értelmezésének az igényét is. Az 1685-os őszi frankfurti könyvvásár nyomtatott katalógusa szintén arra utal,⁷⁶ hogy jelentős könyvkiadók szerint is érdemes volt magyar vonatkozású kiadványokkal megjeleni a könyvpiacra. A latin nyelvű országtörténetek között ott találjuk Istvánffy Miklós, először 1622-ben megjelent művének Wilhelm Friessem általi új, kölni kiadását. A 17. században a magyar történelmi eseményekkel kapcsolatban a legfontosabb hiteles

⁷⁴ Rózsa 1987.

⁷⁵ Nyitránál írja, hogy az adatot egy nemrég megjelent rézmetszet alatt olvasta. Zeiller 1997 [1664]: 317. „Eigentlicher Abriss der Edlen, Schönen Vestung Neytra im Königreich Ungarn, welche mit aller Untreu und Hinterlist dem Türcken, im Monath Octobri dieses 1663. Jahrs, ohne Gegenwerth ist eingeräumt worden.” Paas 2007: 100.

⁷⁶ Bécs, Österreichisches Staatsarchiv, Haus- Hof- und Staatsarchiv, Mainzer Erzkanzlei Archiv Bücherkommissariat 1. 1685 ad 9 (*Catalogus Universalis pronundinis Francofortensibus autumnalibus de Anno MDCVXXXV*).

forrásként Istvánffyának a *Magyarok dolgairól írt históriáját* citálták szerte Európában. Ugyanakkor egy élelmes nürnbergi kiadó 1685-ben az angol Edward Brown, a korban sokat idézett különleges utazásának történetét teszi német fordításban közzé, gondosan jelezve, hogy sok szép rézmetszettel teszi élvezetesebbé az angol utazó, Németalföldet, Germániát, a Magyar Királyságot, Szerbiát, Bulgáriát, Macedóniát és Thessalonikit is bemutató művét. Brown 1665 és 1666 között a *Royal Society* megbízásából járt a Magyar Királyság és Erdély területén. Leírásából nemcsak a tudományos szisztematikusság, hanem különösen a bányák bemutatásánál, egyfajta gazdasági információszerzés igénye is tetten érhető.⁷⁷ Sokféle szempontot tükröző összegzésében a bécsi császári udvar bemutatásakor részletesen szerepel a magyar politikai elittel, főméltóságokkal kialakított kapcsolata. A politikai helyzet azonban már az angol változat 1673-as kiadásának idejére sokat változott, így különös hangsúlyt kapott a szerzőnek az 1671-ben kivégzett Nádasdy Ferenc országbíróval való, korábbi találkozása.

Az 1685-ben Frankfurt am Mainban tartott nagy, őszi könyvvásárra az ulmi Matthias Wagner a korában igen népszerű nürnbergi költő és író, Sigmund von Birken egyik, először 1665-ben megjelent művét adta ki újra. A *Donau-Strand* címen közzétett, a Magyar Királyságot bemutató, kisméretű, ám sok metszettel illusztrált könyvecskéje a „Duna menti városok történetének” bemutatásával mutat rá a királyságot ért török támadás jelentőségére, és a Duna által biztosított, a Német-római Birodalmat is érintő gazdasági, politikai és hadi összeköttetésre. Sigmund von Birken 1663–1664-ben sokféle, a török terjeszkedést bemutató traktátust fordított és modernizált, sőt a magyarországi hadszíntérről rendszeresen tudósító Felsecker-újság, a *Friedens- und Kriegscurrir* híreit is szerkesztette. Naplójának tanúsága szerint gyors tempóban dolgozott a *Donau-Strand* című művén, amelyhez a térképet Wolfenbüttelből szerezte be, ami azután Sandrart metszésében került a címlapra.⁷⁸ A kézbevehető, zsebre tehető, akár katonák által is könnyen forgatható mű népszerűségét a „kalózkidadások” nagy száma kiválóan jelzi. A szerző nevének feltüntetése nélkül 1685-ban még olaszul is megjelent.

Az ilyen jellegű kiadványok hatalmas népszerűsége annak is köszönhető volt, hogy a 17. század végén a Magyar Királyságról szóló politikai, hadi és földrajzi irodalmat egy 1683-ban készült beszélgetés-játék leírása szerint egy társasági életre vágyó, valódi dámának már illett ismernie.⁷⁹ Éppen ezért az aktuális híreket megjelentető hetilap-, újság- és röplapkiadó nagy vállalkozások számára üzleti érdek volt, hogy az ismeretanyagot rendezve, értelmezve és jól eladható, szórakoztató formában jelentessék meg újra. A frankfurti könyvvásáron hirdette Matthäus Wagner ulmi kiadó Eberhard Happelnek a magyarországi hadszíntéren

⁷⁷ Edward Brown: *A brief Account of some Travels in Hungaria, Severia [...] with the Figures of some Habits and Remarkable places* (London, 1673).

⁷⁸ „Wohl Danubius, fluviorum Europae princeps [...] a fonte ad ostia [...] opera ac studia Sigismundi Betulii [...] sculpsit et excudit Jacobus Sandrart Norimbergae a. C. MCCXIV.” Kröll (Hrsg.) 1971–1974: I. 93.

⁷⁹ Németh S. 1994: 1.

játszódó, regényes történetét, amely a csaták és várostromok valóságos világába vetít bele egy fiktív szerelmi történetet. Happel a korszak egyik legnépszerűbb olyan szerzője, aki az írásból élt meg, hatalmas életműve pedig egy 17. század végi értelmiségi útkeresését tükrözi. Ennek lényege, hogy miként lehet az óriási információ-dömpinget az olvasóközönség számára minél „fogyaszthatóbbá” és hasznosíthatóbbá tenni.⁸⁰ A könyvvásár katalógusa szerint szintén kapható *Venus és Mars története* sem volt mentes az aktualitásoktól, hiszen Seraskier basa története sem csupán az Oszmán Birodalom területén, hanem a törökök elleni hadszíntéren is játszódik.⁸¹

A már többször említett frankfurti könyvkatalógus a *Simplicissimus* című munkát is feltünteti. A leírás rövideje miatt nehéz pontosan megragadni, hogy a Grimmshausen által írt eredeti és roppant népszerű mű melyik változatára utaltak, hiszen 1685-re Nürnbergben már kalendárium formában egy új *Simplicissimus* is megjelent.⁸² A valószínűleg Daniel Speer által írt magyarországi változat 1683-ban szintén nagy sikert aratott, s ennek köszönhetően 1684-ben újra megjelentették, hiszen az élvezetes és fordulatos kalandregény már egy szűkebb régió, a felső-magyarországi protestáns városok politikai és gazdasági helyzetét mutatja be.⁸³ A bevezetésként csatolt Thököly-életrajz teszi egyértelművé az aktuális politikai utalást, hiszen a könyvben részletesen bemutatott városok fontos bázisát jelentették Thököly Imre mozgalmának.

A nagy földrajzi újdonságok iránt érdeklődők számára az 1685-ös katalógus Allein Menasson ötkötetes művét ajánlja, amely az egész világ leírását ígéri. Ez a munka nemcsak a jelentős királyok portréját, a dinasztiai címereit, hatalmi jelvényeit mutatja be, hanem a különböző kormányzási formákat, az egyes országok területén bevett vallásokat, valamint a különböző kontinensek tájainak térképekkel illusztrált leírását is, mindezzel jelezve, hogy a 17. század végén egy műveltebb olvasónak már egyre nagyobb térben kellett gondolkodnia.⁸⁴

Ugyanakkor a frankfurti könyvvásáron nem kizárólag nagyszabású történeti és földrajzi összefoglalásokat lehetett vásárolni, hanem nyolcvan-százoldalas pamfleteteket és röpiratokat is, amelyek az európai politika aktuális kríziseit elemezték. 1685-ben az európai hatalmi egyensúly szempontjából már nem elsősorban a törökellenes háború a meghatározó kérdés, hanem a francia politika. Az olvasók számára *A Mahomet vérebe* című röpirat már azt tárja fel, hogy miként vesztette el az Oszmán Birodalom a katonai erejét. A lipcsei Gleditsch kiadónak a francia királyok uralkodását bemutató politikai és hadtörténeti elemzése, a franciáknak

⁸⁰ Egenhoff 2008; Welke 1981: 30.

⁸¹ *Der in seine Venus Hochverliebte Mars, Seraskier Bassa* (Nürnberg, 1685). Jean de Préchac eredetileg franciául írt műve 1685-ben nemcsak Nürnbergben, hanem Velencében is megjelent.

⁸² *Alter und Neuer des jungen Simplicissimus eigner kurzweilige Geschichten-Calendar* (Johann Hoffmann, Nürnberg, 1685).

⁸³ *Ungarische oder Dacianische Simplicissimus* (1683). Németh S. 1993: 1962; Gajek 1988; Thuróczi-Trostler (szerk.) 1956; Speer 1998; Szyrocki – Gajek (Hrsg.) 1978. Legújabbban: Breuer – Tüskés (Hrsg.) 2005.

⁸⁴ Schmidt 2004; Dethlefs 2004.

a Német-római Birodalom elleni, korábbi támadásait elemző röpirat, és a lengyel király francia orientációját gúnyoló német pamflet jelzi a speciálisabb politikai ismeretek iránti igényt, valamint az ellenségkép újbóli átalakulását.⁸⁵

Ebben az időszakban azonban már nem csupán a művelt elit jutott egyre értékesebb információkhoz. A legszélesebb olvasóközönségnek készülő kalendáriumokban a 17. század folyamán szintén sokféle magyar vonatkozású ismeret jelent meg. Michael Krüger asztronómus és asztrológus Prágában megjelenő kalendáriumát kifejezetten hivatali és kereskedelmi tevékenységet folytató személyeknek ajánlja. Műve – a német kalendáriumok bevett hagyományának megfelelően – történelmi ismereteket is közvetít. Az 1688. évre készült kiadványának történeti ismertetői 16. századi magyarországi hadi eseményekről emlékeznek meg. A munkája révén aktuális értesülésekre figyelő olvasó a nyomtatott újsághírekben várak és városok visszafoglalásáról értesülhetett, és ezekre saját kalendáriumában reflektálhatott, hiszen a gondos kiadó még erre is elegendő helyet biztosított a kiadványban. A kalendárium nyomtatott emlékeztetői napra pontosan megadják, hogy mikor került török kézre Pápa, Tata, Hatvan, Vác, Pest, Gyula, Nándorfehérvár, vagy éppen a még mindig török kézen lévő Kanizsa. Bár az évszámok nem mindig pontosak, a kiadó mégis hatalmas, ám éppen elévülő ismeretanyagot elevenít fel, és ezzel a történelmi utalással még inkább azt érzékelteti az olvasóban, hogy a törökök kiűzése idején történelmi korszakot él át.⁸⁶ Krüger 1697-es kalendáriumában már több az aktualitás; felidézi például Munkács 1688-as átadását, illetve utal I. József augsburgi római királlyá koronázására.⁸⁷ A következő évre szóló kalendáriumba a jelentős hírekből, sajátos mellékletként, csak az 1696. évi szeptemberi események fértek bele.⁸⁸ Az 1700. évre kiadott kalendáriumban azonban ismét jelen van az aktualitás, hiszen az előző év fontos történelmi eseményének, a karlócai béke megkötésének rövid történetét tárgyalja.⁸⁹

Egy másik kalendáriumkészítő, a nürnbergi Balthasar Han büszkén hirdeti a különlegességeket kedvelő olvasóknak,⁹⁰ hogy a Magyar Királyság régi és új törökellenes küzdelmeire vonatkozóan részletes ismereteket kaphatnak, beleértve nemcsak az ostromokat, csatákat, hanem a szokásokat, városokat, népeket és viseleteket is. Mivel a történelmi események ismertetése valóban igen részletes, a következő évre szóló kötetre ígéri a folytatást, hiszen az adott munkában

⁸⁵ „Du Bluthund Mahomet wie ist dir zu Muthe”; „Das von Franckreich verführte Teutschland”; „Franckreich wage nicht zu viel”; „Pohlen wie so kaltsinnig?”. Vö. Wrede 2004.

⁸⁶ Bécs, Österreichische Nationalbibliothek, 207. 085: „Wirtschaftfettes, Wie auch Canzley-Calendar, Auff das Jahr nach der Geburt Christi MDCLXXXVIII Durch L. Michaelen Krügerem Philo-Medico-Chymicum Denen Ambt-Kauff- und Handelsleuthen, procuratorn, Schreibern und allen [...] Prag gedruckt zu Hatlharina Arnoltin Wittib”.

⁸⁷ Bécs, Österreichische Nationalbibliothek, 207.085 (1697).

⁸⁸ Bécs, Österreichische Nationalbibliothek, 207.085 (1698).

⁸⁹ Bécs, Österreichische Nationalbibliothek, 207.085 (1700).

⁹⁰ Bécs, Österreichische Nationalbibliothek, 304.405: „Neu und Alter Dess Hungarischen Königreichs Chronologischger Historischen-kriegs-Stegs und Niederlags-Calendar in begriffend des Edlen Königreichs Ungarn ausführliche Bescheibung [...]”.

a gondos kiadó csak a vasvári békéig jutott el. Más kiadók jobban együtt haladtak az aktualitásokkal, így például egy 1699-es évre kiadott kalendárium már a címében hirdeti, hogy az akkori visszafoglaló háborúra, különösen pedig az 1697-es zentai csatára vonatkozóan érdekes és lényeges információkhoz juthat az olvasó.⁹¹ A korban olyan német nyelvű kalendárium is készült, amelyik jobban reagált az aktuális magyarországi belpolitikai eseményekre. Egy 1688-as kiadvány például az előző év nevezetes eseményei között Székesfehérvár blokádjáról, és az eperjesi kivégzésekről számolt be részletesen.⁹²

A 17. század legvégére újfajta országmegismeret, országmegismerési szándék jelent meg a korabeli nyomtatványokban. Ezen összegzések egy hosszú háborút megélt területet mutatnak be egy új gazdasági és államelméleti szemléletmód jegyében. Ennek keretében szisztematikusan feltérképezik és leírják az adott terület domborzati viszonyait, gazdasági adottságait, úthálózatát, kereskedelmi lehetőségeit és népességét. Egy hatékonyan működő államnak széles körű, statisztikus ismeretekkel kell rendelkezni határaitól, teljes területéről, azon belül pedig a legkisebb közigazgatási egységeről. Magyar vonatkozásban a karlócai béke utáni határkijelöléssel megbízott Luigi Ferdinando Marsigli szisztematikusan és sok szempontú munkái képviselik leginkább ezt a szemléletet,⁹³ mely a 18. század elején majd Bél Mátyás *Noticiájában* érhető tetten. Az új gondolkodásmód nemcsak a többkötetes nagy összefoglalásokban érzékelhető, hanem a szélesebb közönségnek szánt művekben is. A visszafoglaló háborút kísérő, nyomtatott hírlevelekben gyakran érzékeltetik a hosszú ostromokkal, blokáddal visszafoglalt várak erejét, tételes listákat közölve Székesfehérvár, Eger, Kanizsa vagy éppen a Thököly kezén lévő várak, például Munkács hadi erejéről és ellátásáról, azt bizonyítandó, hogy miért is érte meg az uralkodónak olyan jelentős költségekkel bevennie az adott várost. Eperjest egy 1685-ös nyomtatvány például úgy mutatja be mint a Thököly-felkelés szellemi és gazdaság háttérbázisát, „műhelyét”. A „rebellió műhelyeként” említett város kéthavi ostromáról és elfoglalásáról harmincoldalas jelentést tett közzé⁹⁴ Johann van Ghelen, a császári udvar egyik meghatározó nyomdásza Bécsben. Bár a városleírásból kitűnik, hogy az evangélikus többségű város Habsburg-ellenes, a császárhű, katolikus kiadvány

⁹¹ Bécs, Wien Stadtbibliothek, 192307: „Von der Christen Helden Thaten der Türcken Flucht und Schaden. Alter und Neuer von der Christen Helden- Thaten und der Türcken Flucht und Schaden handlender Geschichten-Calendar[...]”.

⁹² Stuttgart, Württembergisches Landesbibliothek HBF, 3814: „Neu Lingerichter Welthandel Historien Calendar Verlegt und zu finden bey Hieronimo Lochnern In Nürnberg, Schreib-Calendar”.

⁹³ Marsigli szövegeinek legújabb magyar kiadásaira Marsigli 2007; Marsili [Marsigli] 2009; illetve lásd még Deák 2006.

⁹⁴ Apponyi 1900–1927: 2218. „Eigentliche Relation Der in Ober-Ungarn ligenden Statt Eperies, So von Ihre Excell. Herrn General Valentin Graffen von Schulz den 20. Julii 1685. Belaegert, und den 19. Septembr. Darauff Abends ungefehr gegen 7. Uhr erobert worden. Wienn, bey Johan Van Ghelen Universitaet Buchtruckern. Zufinden unter der Ketten im Freissinger Hoff, bey Johann Conrad Ludwig”. Eperjes bevételéről német és olasz feliratokkal képes tudósításokat is közzétettek. *Belagerung der Stadt Eperies*, Budapest, Magyar Nemzeti Múzeum, Történelmi Képcsarnok T 242.

oldalakon keresztül részletezi a város remek adottságait, színvonalas iskoláit, kiterjedt kereskedelmi kapcsolatrendszerét és gazdasági lehetőségeit.

Az új szemlélet legizgalmasabb példája azonban Birkenstein 1687-ben megjelent, metszetes könyve,⁹⁵ amelyet József trónörökös számára készített, elsődlegesen mértani példák illusztrálásaként, a töprengés és a feladatmegoldás idejét országismerettel hasznosítva. A száztíz magyar várat és várost bemutató kötetet a trónörökös az uralkodásra való felkészülés részeként tanulmányozhatta. A metszetsorozat szisztematikussága egyedülálló. A könyvet összeállító Anton Ernest Burckhardt von Birkenstein báró a császári sereg hadmérnöke volt, aki részt vett Buda 1686-os ostromában, Győr hadmérnöke volt, és 1702-től a Hadi Tanács tagja lett. A metszetek elsősorban nem a visszafoglaló háborút mutatják be, nem a hadmérnöki rajzok vagy az ostromalaprajzok dominálnak közöttük, hanem sokkal inkább a békés hétköznapi életet jelenítik meg. A metszetek legnagyobb részét a Rózsa György által azonosított Justus van der Nypoort készítette, aki valóban járt Magyarországon, és több hadi eseményről, például Bécs 1683-as, Esztergom 1683-as, illetve 1685-ös ostromáról, valamint Érsekújvár 1685-ös visszafoglalásáról, József koronázásáról és a nagyharsányi csatáról 1687-ben külön metszeteket állított össze.⁹⁶ Éppen ezért elképzelhető, hogy Nagyszombatról és környékéről, valamint a nyugati országrészről született metszetek valóban természet után készültek. Nypoort a németalföldi iskolát képviselte, így különösen nagy hangsúlyt fektetett a mindennapi élet, a népi életképek és a természet hiteles bemutatására. Az előtereket élénkítő staffázs-alakok közvetlen megfigyelésről tanúskodnak. A várak ábrázolásánál sokszor szerepelnek a kiterjedt erdőségek, Cseszneknel a sűrű Bakony, Szendrőnél a domborzati adottságok. Az Esterházy-birtokoknál, például Nagyhöflánynál a szépen gondozott kertek, a kis mintagazdaságok jelentek meg, sőt még ásóval-kapával dolgozó parasztok is. Csobáncnál a szüretelők képe, Sopronnál a kiterjedt szántók rajza, Pécsnél a sok külvárosi malom, Tatánál és Pápánál a várvédelemben és a vár ellátásában is kulcsszerepet játszó vizek rajza jelezte a természeti adottságot megnövekedett szerepét. A metszetsorozatot átfogta a törököktől megszabadított Magyar Királyság szimbolikus megjelenítése, a metszeteken visszatérő motívum, a letarolt fából kisarjadó, friss hajtás képe.

A metszetegegyüttést 1687-ben és 1688-ban egyaránt megjelentették, hiszen fontos politikai jelentése volt; azt jelezte, hogy a kilencéves uralkodó miként készült az új szerepre, s miként mutatják be a régi és új korszak határát, a hosszú török jelenlét hatását. Pécs látképét pipázó törökök életképe színesíti, a székesegyház helyett a minaretek és a dzsámik tűnnek fel a figyelmes szemlélőnek. A későbbi uralkodóra tehát nem a törökök elleni háború korábbi tradíciója vár, hanem az ország modernizálása és újjáépítése. A visszafoglaló háború történetét, I. Lipót uralkodását és I. József koronázásait már tudatosan aktuális propagandá-

⁹⁵ Rózsa (s.a.r.) 2001: 5.

⁹⁶ Rózsa 1957.

val, és hosszú távon is ható, gondosan kiválasztott és figyelemmel kísért történetírókkal formálta a császári udvar.⁹⁷ Egy Magyar Királyság történetét bemutató, 1688-ban megjelent kisméretű, ám igen vastkos, majd ezeroldalas kötetben még egyértelműbben foglalják össze az új politikai szituációt. A Magyar Királyságot városenként bemutató kiadvány címlapjára egy kis térkép került, amelyen mérete ellenére is jól kivehető a Duna, valamint a törökök elleni győzelem több fontos helyszíne: Buda, Érsekújvár vagy a Zrínyi Ilonától visszavett Munkács. A térkép előtt I. Lipót császár áll, aki pálcával mutat a térkép szegélyén felismerhető városképekre, például Tokaj várára. Az előtérben a kisfiúnak ábrázolt, ám magyar nemesi viseletben és magyar koronával látható József trónörökös fogadja az idős emberként őt köszöntő, s neki hódoló Erdélyt. A kép közérthetően sűríti magában a Magyar Királyság és az Erdélyi Fejedelemség megváltozó politikai helyzetét és lehetőségeit, amikor már nem a törökellenes küzdelem, hanem az ország területi egységének a helyreállítása a legfontosabb célkitűzés.

A visszafoglaló háború időszakában az átrendeződő európai hatalmi egyensúlyi viszonyok miatt a Magyar Királyság és az Erdélyi Fejedelemség új politikai helyzete nagy jelentőséget kapott a korabeli európai nyilvánosság előtt, az országképet azonban a birodalmi államérdek és a császári udvar propagandája határozta meg.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Ágoston Gábor 1997: Az oszmán és az európai diplomácia a kölcsönösség felé vezető úton. In: Hanák Péter – Nagy Mariann (szerk.): *Hid a századok felett. Tanulmányok Katus László 70. születésnapjára*. Pécs, 83–99.
- Apponyi Sándor 1900–1927: *Hungarica. Magyar vonatkozású külföldi nyomtatványok. Ungarn betreffende im Auslande gedruckte Bücher und Flugschriften*. Budapest – München, I. kötet (1900), II. kötet (1902), III. (1925), IV. kötet (1927).
- Behringer, Wolfgang – Roeck, Bernd (Hrsg.) 1999: *Das Bild der Stadt in der Neuzeit 1400–1800*. München.
- Behringer, Wolfgang 2003: *Im Zeihen des Merkur. Reichspost und Kommunikations-revolution in der Frühen Neuzeit*. Göttingen.
- Benda Kálmán 1942: *A törökör német újságirodalma. A XV–XVII. századi német hírlapok magyar vonatkozásainak forráskritikájához*. Budapest.
- Besing, Thomas 1999: Produktion und Publikum – Aspekte der Herrstellung, Verbreitung und Rezeption frühneuzeitlicher Stadtdarstellungen. In: Behringer, Wolfgang – Roeck, Bernd (Hrsg.): *Das Bild der Stadt in der Neuzeit 1400–1800*. München, 94–100.
- Besse, Jean-Marc 2002: Térképészet és gyűjtemény. Ortelius Theatruma. In: Benda Gyula – Szekeres András (szerk.): *Tér és történelem*. Budapest, 111–148.

⁹⁷ Coreth 1950; Schumann 2003; Goloubeva 2000; Brockmann 2008.

- Bitskey István 2005: Militia et littera. Volkscharakterologische Ungarn-Topoi. In: Breuer, Dieter – Tüskés, Gábor (Hrsg.): *Das Ungarnbild in der deutschen Literatur der frühen Neuzeit*. Bern, 111–124.
- Böning, Holger 2005: Weltaneignung durch ein neues Publikum. Zeitungen und Zeitschriften als Medientypen der Moderne. In: Burkhardt, Johannes – Werkstetter, Christine (Hrsg.): *Kommunikation und Medien in der Frühen Neuzeit*. (Historische Zeitschrift Beiheft 41.) München, 105–134.
- Brandstetter, Maximilian 2001: *Utazás Konstantinápolyba 1608–1609*. (Karl Nehring német kiadása alapján fordította Tóth L. Béla.) (Kronosz Könyvek 6.) Budapest.
- Breuer, Dieter – Tüskés, Gábor (Hrsg.) 2005: *Ungarnbild in der Deutschen Literatur der frühen Neuzeit. Der Ungarische oder Dacianische Simplicissimus im Kontext barocker Reiseerzählungen und Simpliziaden*. Bern.
- Brockmann, Thomas 2008: Das Bild des Hauses Habsburg in der dynastienahen Historiographie um 1700. In: Kampmann, Christoph – Krause, Katharina – Krems, Eva Bettine – Tischer, Anuschka (Hrsg.): *Bourbon, Habsburg Oranien. Konkurrierende Modelle im dynastischen Europa um 1700*. Köln – Weimar – Wien, 27–58.
- Brunner, Walter 1989: *Martin Zeiller. Ein Gelehrtenleben. 1589–1661*. Graz.
- Buzási Enikő 2001: Nádasdy Ferenc pottendorfi galériájának fennmaradt arcképei és Wideman-portrészorozatok. *Művészettörténeti Értesítő* (50.) 15–30.
- Cennerné Wilhelmb Gizella 1956: Wideman-metszetek után készült olajportrék. *Folia Archaeologica* (N.S. 8.) 169–182.
- Cennerné Wilhelmb Gizella 1996: Grafikus portrészorozatok Kelet és Nyugat között. In: Hofer Tamás (szerk.): *Magyarok Kelet és Nyugat közt. A nemzettudat változó jelképei*. Budapest, 123–133.
- Coreth, Anna 1950: *Österreichische Geschichtschreibung in der Barockzeit (1620–1740)*. Wien.
- Deák Antal András 2006: *Térképek a félhold árnyékából*. Esztergom.
- Dethlefs, Gerd 2004: Schauplatz Europa Das Theatrum Europaeum des Matthaeus Merian als Medium kritischer Öffentlichkeit In: Bussmann, Klaus – Werner, Elke Anna (Hrsg.): *Europa im 17. Jahrhundert. Ein politischer Mythos und seine Bilder*. Stuttgart, 149–179.
- Dilger, Konrad 1967: *Untersuchungen zur Geschichte des Osmanischen Hofzeremoniells im 15. und 16. Jahrhundert. Beiträge zur Kenntnis Südosteuropas und des Nahen Orients*. Bd. IV. München.
- Dünnhaupt, Gerhard 1975: Erasmus Francisci, ein Nürnberger Polihistor des siebzehnten Jahrhunderts: Biographie und Bibliographie. *Philobiblon* (19.) 271–303.
- Dünnhaupt, Gerhard 1977: Das Euvre Erasmus Francisci (1627–1697) und sein Einfluss auf die deutsche Literatur. *Daphnis* (6.) 359–364.
- Egenhoff, Uta 2008: *Berufschristfstellertum und Journalismus in der Frühen Neuzeit. Eberhard Werner Happs Relations Curiosae im Medienverbund des 17. Jahrhunderts*. (Presse und Geschichte – Neue Beiträge 33.) Bremen.
- G. Etényi Nóra 2003: *Hadszintér és nyilvánosság. A magyarországi török háború hírei a 17. századi német újságokban*. Budapest.

- Fenyvesi László 1986: A (Habsburg)-magyar diplomáciai kapcsolatok krónikája. In: Kovács József László (ford.): *Ungnad Dávid konstantinápolyi utazásai*. Budapest, 332–354.
- Gajek, Konrad 1988: *Daniel Speers romanhafte und publizistische Schriften*. Wrocław.
- Galavics Géza 1990: Erdélyi viseletalbumok a XVII–XVIII. századból. In: *Régi erdélyi viseletek. Viseletkódex a XVII. századból*. (Az előszót Jankovics József írta.) Budapest, 57–123.
- Gestrich, Andreas 1994: *Absolutismus und Öffentlichkeit. Politische Kommunikation und Deutschland zu Beginn des 18. Jahrhunderts*. Göttingen.
- Gewecke, Frauke 1986: *Wie die neue Welt in die alte kam*. Stuttgart.
- Goloubeva, Maria E. 2000: *The Glorification of Emperor Leopold I in Image, Spectacle and Text*. Mainz.
- Göllner, Carl 1978: *Turcica. Die Türkenfrage in der öffentlichen Meinung Europas im 16. Jahrhundert*. Bukarest – Baden-Baden.
- Grothaus, Maximilian 1986: „Der Erbfeind christlichen Namens”. *Studien zum Türkenfeindbild in der Kultur der Habsburger Monarchie zwischen 16. und 17. Jahrhundert*. Graz.
- Guthmüller, Bodo – Kühlmann, Wilhelm 2000: *Europa und die Türken in der Renaissance*. Tübingen.
- Harms, Wolfgang – Schilling, Michael 2008: *Das illustrierte Flugblatt der frühen Neuzeit. Tradition – Wirkungen – Kontexte*. Stuttgart.
- Höfert, Almut 2003: *Den Feind beschrieben „Türkengefahr” und europäisches Wissen über das Osmanische Reichs 1450–1600*. (Campus Historische Studien 35.) Frankfurt – New York.
- Hösch, Edgar – Nehring (Hrsg.) 1995: *Austro-Turcica 1541–1552. Diplomatische Akten des Habsburgischen Gesandtschaftsverkehrs mit der Hohen Pforte im Zeitalter Süleymans des Prächtigen*. München.
- Hubay Iлона 1948: *Magyar és magyar vonatkozású röplapok, újságlapok, röpiratok az Országos Széchényi Könyvtárban 1480–1718*. Budapest.
- Ilg, Ulrike (Hrsg.) 2008: *Text und Bild in Reiseberichten des 16. Jahrhunderts. Westliche Zeugnisse über Amerika und das Osmanische Reich*. (Kunsthistorisches Institut in Florenz Max-Planck-Institut. Studi e Ricerche 3.) Venezia.
- Imre Mihály 1995: „Magyarország panasza” – *A Querela Hungariae toposz a XVI–XVII. század irodalmában*. Debrecen.
- Imre Mihály 2000: *Retorikák a reformáció korából*. (Csokonai Könyvtár Források 5.) Debrecen.
- Kármán Gábor 2002: Fatányér és kőkorszó. Magyarok és havasalföldiek egy 17. századi svéd diplomata szemével. *Korall* 9. Szeptember. 107–136.
- Kármán Gábor 2006: Identitás és határok. 17. századi magyar utazók nyugaton és keleten. *Korall* 26. November. 72–98.
- Kelenik József 1998: Tata helye és szerepe a végvár-rendszerben a 16. század utolsó harmadában. In: Fatuska János – Fülöp Éva Mária – Gyúsi László (szerk.): *Tata a tizenöt éves háborúban. (Tatán 1997. május 23-án megtartott tudományos ülészen elhangzott előadások anyaga)*. Tata, 45–49.

- Kleinvogel, Cornelia 1989: *Exotic – Erotic: Zur Geschichte des Türkenbildes in der deutschen Literatur der frühen Neuzeit (1453–1800)*. Bochum.
- Kőszeghy Péter (szerk.) 1991: *A Nádasdy Mausoleum*. (Reprint kiadás, Rózsa György bevezető tanulmányával.) (Bibliotheca Hungarica Antiqua 24.) Budapest.
- Kovács József László 1986: *Ungnád Dávid konstantinápolyi utazásai*. Budapest.
- Kovács Sándor Iván 1988: A régi magyar irodalom az európai utazáselméleti művek tükrében. In: Kovács Sándor Iván: *Szakácsmesterségnek és utazásnak könyvecskéi*. Budapest, 93–200.
- Kröll, Joachim (Hrsg.) 1971–1974: *Die Tagebücher des Sigmund von Birken*. I–II. Würzburg.
- Mielke, Ursula (comp.) – Falk, Tilman (ed.) 1999: *Hollstein's German Engravings, Etchings and Woodcuts 1400–1700. Vol. XLVI: Johann Schnitzer to Lucas Schnitzer*. Rotterdam.
- Marsigli, Luigi Ferdinando 2007: *Az Oszmán Birodalom katonai állapotáról, felmelkedéséről és hanyatlásáról*. (Fordította F. Molnár Mónika, s.a.r. Csákváry Ferenc és Domokos György.) Budapest.
- Marsili [Marsigli], Luigi Ferdinando 2009: *A Magyar Királyság történetének kivonata (magyar–olasz)*. (Fordította és az utószót, jegyzeteket írta Nagy Levente.) Máriabesnyő – Gödöllő, 2009.
- Molnár Antal 2008: A Hódoltság francia szemmel. Louis Deshayes, baron de Courmezin utazása Konstantinápolyba és a Szentföldre (1621). In: Molnár Antal: *Elfelejtett végvidék. Tanulmányok a hódoltság katolikus művelődéstörténetéből*. (Régi Magyar Könyvtár, Tanulmányok 9.) Budapest, 153–182.
- Nehring, Karl 1983: *Adam Freiherrn zu Herbersteins Gesandtschaftsreise nach Konstantinopel*. München.
- Németh S. Katalin 1993: *Ungarische Drucke und Hungarica 1480–1720. Katalog der Herzog August Bibliothek Wolfenbüttel*. I–III. München – New York – London – Paris.
- Németh S. Katalin 1994: Fiktív német beszélgetések Magyarországról. (Johann Georg Schielen írásai, 1683.) *Irodalomtörténeti Közlemények* 1. 1–18.
- Németh S. Katalin 1996: Salomon Schweigger útleírásának magyar vonatkozásai. In: Kecskeméti Gábor (szerk.): *Tarnai Andor-émlékkönyv*. Budapest, 189–200.
- Németh S. Katalin 1999: Német útleírások Magyarországról. Mutatvány egy készülő antológiából. In: Kerényi Ferenc – Kecskeméti Gábor (szerk.): *Lukácsy Sándor emlékkönyv*. Budapest, 15–24.
- Németh S. Katalin 2002: Utazások Erdélyben és Magyarországon (Veit Marhthaler: *Ungarische Sachen*, 1588). *Irodalomtörténeti Közlemények* (106.) 3–23.
- Németh S. Katalin 2007: Magyarságismeret a XVII. században (Martin Zeiller példája). In: Erdélyi Gabriella – Tusor Péter (szerk.): *Mindennapi választások. Tanulmányok Péter Katalin 70. születésnapja tiszteletére*. Budapest, 637–656.
- Nordman, Daniel 2002: Történelmi jogok és a francia tér földrajzi megteremtése a XVII. században. In: Benda Gyula – Szekeres András (szerk.): *Tér és történelem*. Budapest, 149–158.
- Oborni Teréz – Tompos Lilla – Bencsik Gábor 2009: *Régi Erdély népeinek képeskönyve. Kéziratos viseletkódex az Apafiak korából*. Budapest.

- Oldenbourg, Friedrich 1911: *Die Endter. Eine Nürnberger Buchhändlerfamilie (1590–1740)*. (Monographische Studie.) München – Berlin.
- Paas, John Roger 2007: *The German Political Broadsheet 1600–1700*. Vol. 9.: 1662–1670. Wiesbaden.
- Pálffy Géza 2000: *Európa védelmében. Hadi térképészet a Habsburg Birodalom magyarországi határvidékén a 16–17. században*. (2. javított és bővített kiadás.) Pápa.
- Papp-Váry Árpád – Hrenkó Pál 1990: *Magyarország régi térképeken*. Budapest.
- Pieper, Renate 2000: *Die Vermittlung einer neuen Welt. Amerika im Nachrichtennetz des Habsburgischen Imperiums 1493–1598*. (Veröffentlichungen des Instituts für Europäische Geschichte Mainz 163.) Mainz.
- Plihál Katalin 2002: *Térképkülönlegességek*. Budapest.
- Poeschel, Sabine 2004: Europa – Herrscherin der Welt? Die Erdteil-Allegorie im 17. Jahrhunderts. In: Bussmann, Klaus – Werner, Elke Anna (Hrsg.): *Europa im 17. Jahrhundert. Ein politischer Mythos und seine Bilder*. Stuttgart, 269–287.
- R. Várkonyi Ágnes 1990: Erdély társadalma és az európai hatalmi egyensúly 1660–1711. In: *Régi erdélyi viseletek. Viseletkódex a XVII. századból*. (Az előszót Jankovics József írta.) Budapest, 23–50.
- R. Várkonyi Ágnes 2000: „...Jó Budavár magas tornyán...” A magyar államiság szimbólumairól Mohács után. In: *Hagyomány és történelem* (Separatum). Eger, 77–100.
- R. Várkonyi Ágnes 2001: Táj és történelem a XVIII. századi Magyarországon. In: R. Várkonyi Ágnes (szerk.): *Táj és történelem*. Budapest.
- RMK III. = Szabó Károly – Hellebrant Árpád 1896–1898: *Régi Magyar Könyvtár. III. kötet: Magyar szerzőktől külföldön 1480-tól 1711-ig megjelent munkák*. Budapest.
- Rózsa György 1957: A Birckenstein-féle metszeteskönyv. Justus van der Nypoort magyar vonatkozású művei. *Magyar Könyvszemle* (73.) 25–46.
- Rózsa György 1970: Nádasdy Ferenc és a művészet. *Művészettörténeti Értesítő* (19.) 185–202.
- Rózsa György 1973: *Magyar történelemábrázolás a 17. században*. Budapest.
- Rózsa György 1987: Hódoltságkori várostörténetünk képes forrásai: A Dilich-krónika vedutái. *Keletkutatás*. 1. 122–134.
- Rózsa György (s.a.r.) 2001: *A trónörökös mértankönyve*. Budapest.
- Rózsa György 2004: Hírneves magyarok arcképcsarnoka 1652-ből. Elias Wideman rézmetszetei. In: W. Salgó Ágnes (szerk.): *Elias Wideman: Icones illustrium heroum Hungariae. Wien, 1652*. (Hasonmás kiadás.) Budapest.
- Rózsa György 2006: Elias Wideman rézmetszetsorozata és a vesztfáliai béke. Adatok a 17. századi portréfestészet történetéhez. *Művészettörténeti Értesítő* (55.) 259–274.
- Rudolph, Harriet 2005: Türkische Gesandtschaften ins Reich am Beginn der Neuzeit – Herrschaftsinszenierung, Fremdheitserfahrung und Erinnerungskultur. Die Gesandtschaft des Ibrahim Bey von 1562. In: Kurz, Marlene – Scheutz, Martin – Vocolka, Karl – Winkelbauer, Thomas (Hrsg.): *Das Osmanische Reich und die Habsburgmonarchie. Akten des internationalen Kongresses zum 150-jährigen Bestehen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung Wien, 22–25. September 2004*. (Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung Ergänzungsband 48.) München, 295–314.

- Schilling, Michael 1990: *Bildpublizistik der frühen Neuzeit. Aufgaben und Leistungen des illustrierten Flugblatts in Deutschland bis um 1700*. Tübingen.
- Schilling, Michael 1998: Stadt und Publizistik in der Frühen Neuzeit. In: Garber, Klaus – Anders, Stefan – Elsmann, Thomas (Hrsg.): *Stadt und Literatur im deutschen Sprachraum der Frühen Neuzeit*. Tübingen, 112–141.
- Schmale, Wolfgang 2004: Europa, Braut der Fürsten. Die politische Relevanz des Europamythos im 17. Jahrhundert. In: Bussmann, Klaus – Werner, Elke Anna (Hrsg.): *Europa im 17. Jahrhundert. Ein politischer Mythos und seine Bilder*. Stuttgart, 241–267.
- Schmidt, Georg 2004: Das Reich und Europa in deutschsprachigen Flugschriften. Überlegungen zur rasonierenden Öffentlichkeit und politischen Kultur im 17. Jahrhundert. In: Bussmann, Klaus – Werner, Elke Anna (Hrsg.): *Europa im 17. Jahrhundert. Ein politischer Mythos und seine Bilder*. Stuttgart, 119–148.
- Schumann, Jutta 2003: *Die andere Sonne. Kaiserbild und Medienstrategien im Zeitalter Leopolds I.* Berlin.
- Schulze, Winfried 1978: *Reich und Türkengefahr im späten 16. Jahrhundert. Studien zu den politischen und gesellschaftlichen Auswirkungen einer äusseren Bedrohung*. München.
- Schütz, Karl 2004: Europa und die vier Erdteile bei Jan van Kessel. In: Bussmann, Klaus – Werner, Elke Anna (Hrsg.): *Europa im 17. Jahrhundert. Ein politischer Mythos und seine Bilder*. Stuttgart, 289–302.
- Schweigger, Salomon 1964 [1608]: *Eine neue Reysbeschreibung auss Teutschland nach Konstantinopel und Jerusalem, gedruckt und verlegt zu Nürnberg durch Johann Lantzenberger 1608*. (Hasonmás kiadás.) Graz.
- Schwobel, Robert 1976: *The Shadow of the Crescent: The Renaissance Image of the Turk (1453–1517)*. Nieuwkoop.
- Speer, Daniel 1998: *Magyar Simplicissimus*. (A jegyzeteket Benda Kálmán és Szakály Ferenc állította össze, az utószót Szakály Ferenc írta.) Miskolc.
- Szakály Ferenc 1983: Magyar diplomaták, utazók, rabok és renegátok a 16. századi Isztambulban. (Bevezető tanulmány) In: *Szigetvári Csöbör Balázs török miniatűrái (1570)*. (Bibliotheca Historica.) Budapest, 5–77.
- Szalai Béla 2006: *Magyar városok, falvak metszeteken 1515–1800*. I–III. Budapest.
- Szyrocki, Marian – Gajek, Konrad (Hrsg.) 1978: „*Ungarischer oder Dacianischer Simplicissimus*”. Berlin.
- Teply, Karl 1968: *Kaiserliche Gesandtschaften ans Goldene Horn*. Stuttgart.
- Teply, Karl 1976: Türkische Gesandtschaften nach Wien (1488–1792). *Österreich in Geschichte und Literatur* (20.) 14.
- Teszelszky, Kees 2009: *Az ismeretlen korona. Jelentések szimbólumok és nemzeti identitás*. Pannonhalma.
- Thuróczi-Trostler József (szerk.) 1956: *Magyar Simplicissimus*. (Fordította Varjú Elemér, jegyzetekkel ellátta Benda Kálmán.) Budapest.
- Tóth István György 1998: Athanasio Georgiceo áruhás császári megbízott útleírása a magyarországi török hódoltságáról 1626-ban. *Századok* (132.) 4. 837–858.

- Tschopp, Silvia Serena 2004: Gegenwärtige Abwesenheit. Europa als politisches Denkmodell im 17. Jahrhundert? In: Bussmann, Klaus – Werner, Elke Anna (Hrsg.): *Europa im 17. Jahrhundert. Ein politischer Mythos und seine Bilder*. Stuttgart, 25–36.
- Ukena, Peter 1977: Tagesschriftum und Öffentlichkeit im 16. und 17. Jahrhundert in Deutschland. In: *Presse und Geschichte Beiträge zur Historischen Kommunikationforschung*. (Studien zur Publizistik 23.) München, 35–53.
- Várkonyi Gábor 1995: Emlékirat a nádorság ügyében. *Irodalomismeret* (6.) 1–2. 40–47.
- Weber, Johannes 1994: *Götter-Both Mercurius. Die Urgeschichte der politischen Zeitschrift in Deutschland*. Bremen.
- Welke, Martin 1981: Gemeinsame Lektüre und frühe Formen von Gruppenbildungen im 17. und 18. Jahrhundert: Zeitungslesen in Deutschland. In: Dann, Otto (Hrsg.): *Lesegesellschaften und bürgerliche Emanzipation. Ein europäischer Vergleich*. München.
- Wild, Johann 1964 [1604]: *Reysbeschreibung eines Gefangenen Christen Anno 1604*. (Reprint: Hrsg. Dr. A. Georg Narciss bearbeitet nach dem durch Ludwig Lochner 1613 zu Nürnberg verlegten Erstdruck von Karl Teply.) Stuttgart.
- Wrede, Martin 2004: *Das Reich und seine Feinde. Politische Feindbilder in der Reichspatriotischen Publizistik zwischen westfälischem Frieden und siebenjährigem Krieg*. Mainz.
- Wütrich, Lucas Heinrich 2007: *Matthaeus Merian d. Ä. Eine Biographie*. Hamburg.
- Zeiller, Martin 1997 [1664]: *A magyar királyság leírása (Lipscse 1664)*. (Reprint kiadást szerkesztette Kollega Tarsoly István.) Szekszárd.